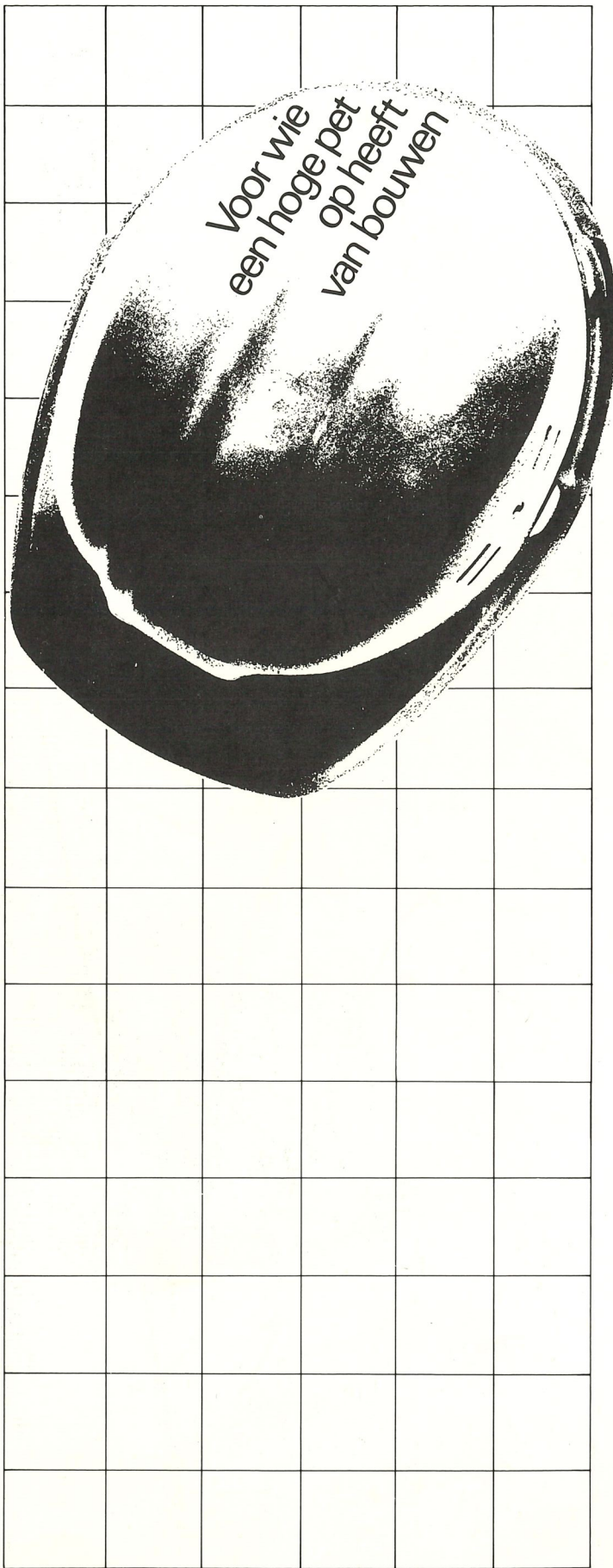

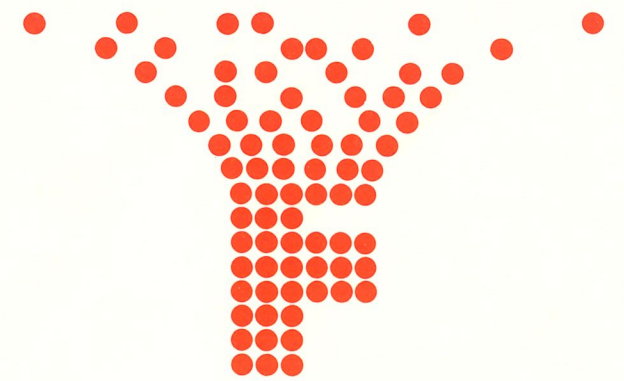
**Wie een
medicijnkastje heeft,
zet er Norit in**

Norit is een vertrouwd middel bij maag- en darmstoornissen. Bovendien kan Norit levensreddend zijn bij vergiftigingsgevallen. Het hoort in elk medicijnkastje thuis. Norit b e h o u d t zijn heilzame kracht. Vraag Norit aan Uw apotheker of drogist.

NORIT

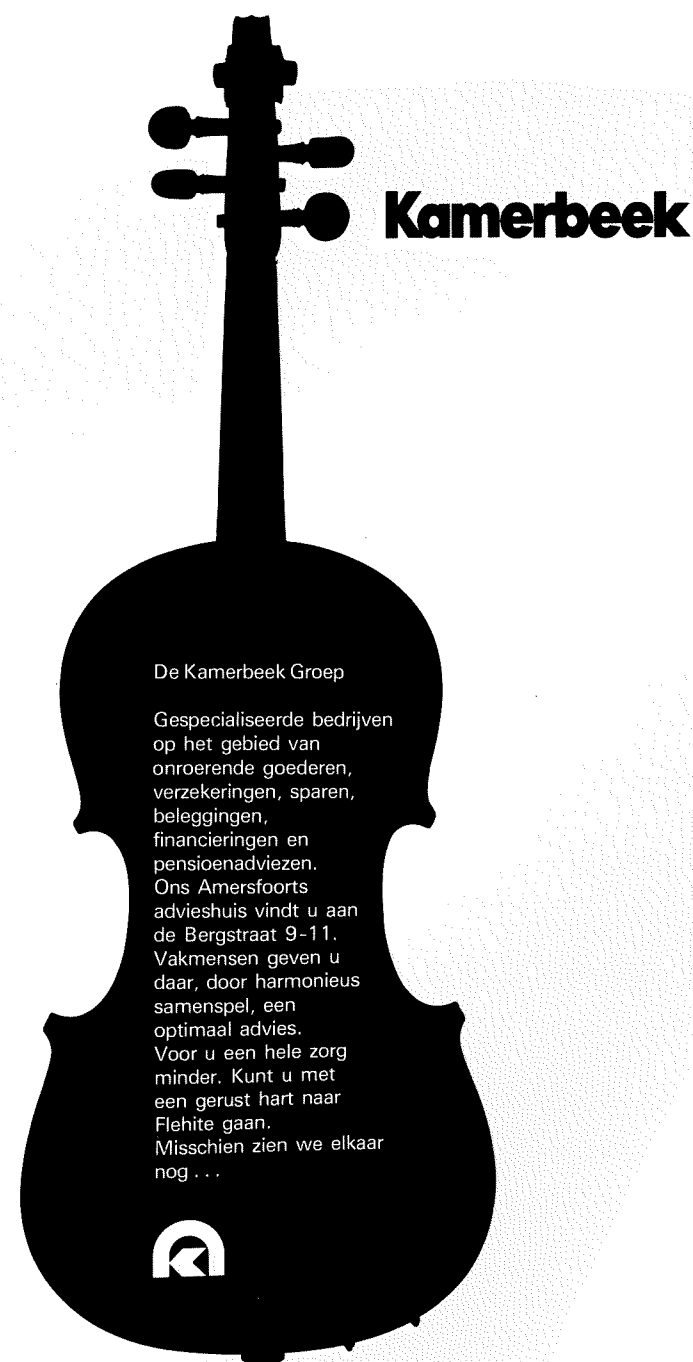
**Heiligers
Bouw bv
Amersfoort**

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
17e jaargang (1985) nr. 1/2, april 1985*

Flehite

Kamerbeek

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog ...

Flehite

Inhoud

W. Driebergen
5 Mei 1945

J. C. van Randwijck
Herinneringen aan de bevrijding

W. J. van Tent
De opgravingen bij Oud-Leusden

G. van Haaff
Oud-Leusden

C. van den Braber
Architectuuronderzoek

Monique Krauwer
Stadskernonderzoek

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
C. Broekhuijsen, dr. J. A. Brongers,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
drs. W. J. van Tent en ir. P. Wassink.

Redactieadres,
abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 82,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen
Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f 25,—;
instellingen: f 35,— per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite
Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite
Secretaris: drs. W. J. van Tent,
Constantijngaarde 4, Hoevelaken.
Lidmaatschap: f 35,—.

ISSN 0165-960X

Amersfoort 5 mei 1945

Op vrijdagavond 4 mei 1945 werd om half zeven 's avonds in een tent op de Lüneburger Heide een document ondertekend door veldmaarschalk Montgomery en admiraal Von Friedeburg. Het behelsde de capitulatie van de Duitse troepen in Noordwest Europa. Von Friedeburg kreeg tot de volgende ochtend acht uur de tijd om dit bericht door te geven aan de bevelhebbers van de Wehrmacht. Vanaf dat tijdstip zouden er geen oorlogshandelingen meer mogen plaatsvinden. De mededeling van de capitulatie werd direct doorgegeven aan Britse en Amerikaanse nieuwsagentschappen. De Europese afdeling van de BBC ontving het bericht omstreeks kwart over acht. Men vergat het toen door te geven aan Radio Oranje, waarvan de uitzending juist tussen kwart over acht en half negen plaatsvond. Hierdoor bracht Radio Oranje het nieuws niet, het Vlaamse programma van de BBC, dat op dat van Radio Oranje volgde, wel!

Eén en ander hield in, dat velen in ons land pas de volgende dag zouden horen wat er in Duitsland was gebeurd. Een verdere complicatie was, dat de Duitsers in het bezette deel van Nederland nog steeds de feitelijke macht in handen hadden. Hoe moesten zij zich gedragen, hoe moest het verzet zich gedragen, hoe moest de bevolking zich gedragen tot het moment van de definitieve overgave van de Duitse troepen en/of het moment dat de geallieerde troepen of de Binnenlandse Strijdkrachten het gezag overnamen.

Deze onzekerheid en de spanningen en incidenten die daaruit voortvloeiden worden heel duidelijk geïllustreerd met de twee persoonlijke herinneringen aan de gebeurtenissen op 5 mei 1945 in Amersfoort, die hierna volgen.

Immers de stad was toen nog geheel in Duitse handen. De eerste Canadezen zouden pas op maandag 7 mei de stad binnentrekken.

Onder de papieren van oud-burgemeester mr. J. C. graaf van Randwijck, die het museum enige jaren geleden van diens familie ten geschenke kreeg, was een aantekenboekje getiteld '5 mei 1945!!'. Het bevat een verslag van zijn persoonlijke belevenissen op die dag, waarschijnlijk zeer kort daarna op schrift gesteld, met enkele aanvullingen van iets later datum (deze zijn in de hierna volgende publikatie overigens niet apart aangegeven). Hieraan zijn nog enkele passages toegevoegd van een brief van de heer Van Randwijck aan zijn familie d.d. 27 mei 1945, waarin hij ook nog enkele herinneringen ophaalt aan de gebeurtenissen direct volgend op de 5de mei. Daarnaast publiceren wij de herinneringen van de heer W. Driebergen, die aanvankelijk op een heel ander punt zeer nauw betrokken was bij de gebeurtenissen in de stad. Zijn herinneringen zijn gedateerd 27 november 1945 en werden in 1948 door de gemeente Amersfoort in gestencilde vorm op beperkte schaal vermenigvuldigd.

Beide stukken geven zeker geen afgerond verhaal van wat er op 5 mei precies gebeurde. Het zijn persoonlijke impressies van mensen die enerzijds een belangrijke rol in het totaal van de gebeurtenissen speelden, maar anderzijds toch ook niet konden beschikken over een overzicht van het geheel.

Ze hebben ook niet de pretentie van een stuk geschiedschrijving. Een stuk geschiedschrijving, dat er 40 jaar na dato overigens nog steeds niet is!

Tot slot nog een enkele opmerking over de auteurs.

Mr. J. C. graaf van Randwijck was burgemeester van Amersfoort geworden in 1912. Alhoewel hij in 1939 65 jaar werd, was zijn ambtstermijn verlengd in verband met de dreigende oorlogssituatie. Per 1 januari 1941 kreeg hij ontslag. Na de bevrijding fungeerde hij opnieuw voor enige maanden als burgemeester van de stad.

W. Driebergen was directeur van de Handels Mij. v/h Joh. van der Meiden. Alhoewel hij en zijn vrouw ('tante Wien'), de dochter van de oprichter van het bedrijf, niet bij een bepaalde verzetsgroep waren aangesloten, hebben zij zowel persoonlijk als via hun bedrijf enorm veel steun verleend aan het verzet.

B. G. J. E.

5 Mei 1945

De gebeurtenissen op de dag der Bevrijding

W. Driebergen

Vrijdagavond, 4 Mei, was door de radio meegedeeld, dat de wapenstilstand Zaterdagochtend om 8 uur zou ingaan. De groep van de B.S.¹⁾, die onder leiding van den tandarts Heideman te mijnen huize²⁾ haar kwartier had, en waarvan een gedeelte in mijn huis en in de omgeving was ondergebracht, verzamelde zich om 8 uur 's Zaterdagsmorgens om de vlag te hijsen, hetgeen onder het zingen van het Wilhelmus plechtig geschiedde. Daarna marcheerde de groep van ± 20 man naar het voor deze afdeling aangewezen wijkgebouw, Utrechtseweg 80³⁾, in welk pand voorheen de landwacht had gehuist en dat nu verlaten stond. Keurig in het gelid en voorzien van een handwagentje met wapens, handgranaten en munitie trok de groep af. Aanvankelijk werden gewapende posten rondom het gebouw uitgezet, hetgeen de belangstelling van het publiek trok, dat animeerde om de Duitsers, die voorbij kwamen, te ontwapenen en te arresteren, hetgeen gelukkig niet heeft plaats gehad. Spoedig kwam er bericht van den Kapitein Zegers⁴⁾, dat de wijkgebouwen zo onopvallend mogelijk moesten worden bezet. Op mijn advies zijn toen slechts de politie-agenten, die bij de groep waren, voor het gebouw geposteerd om het publiek tot doorlopen te manen, doch zonder B.S.-armband. Om ongeveer 9.30 uur kwamen 2 jongemannen, Lulofs Jr. en v. d. Bijtel Jr. buiten adem aanrennen. Zij deelden mede, dat de burgemeester gearresteerd zou zijn⁵⁾ en verzocht werd, onmiddellijk een patrouille te zenden om hem te ontzetten. Onder leiding van den opperwachtmeester Uffen rukte toen een patrouille uit, bestaande uit 6 man, waarvan de bewapening bestond uit karabijnen en 4 sten-guns. Hierbij heeft zich later nog een man van andere groep met sten-gun aangesloten. Enige minuten na hun vertrek hoorden wij schieten. Burgers vertelden, dat de patrouille bij 'De Witte' was aangevallen. Toen ik mij daarheen begaf om te zien, wat er gebeurde, waren er door de Duitsers al posten uitgezet bij het kruispunt Utrechtseweg-Bergstraat. Dit punt was afgezet en het was niet meer mogelijk om de binnenstad in te gaan. Bij het wijkgebouw teruggekomen ontmoette ik daar den Heer Vierdag Sr., die vertelde, dat de patrouille van Uffen op de Varkensmarkt was en om versterking en munitie liet vragen. In overleg met den heer Heideman zou ik proberen Uffen te bereiken om hem te

zeggen, dat hij zo spoedig mogelijk zich moest losmaken van het gevecht en ongemerkt bij zijn post moest terugkomen. Daar de directe weg langs 'De Witte' afgesloten was, heb ik langs verschillende wegen geprobeerd in de binnenstad te komen: via de van Blankenheimstraat, door de Kleine Haag, over de Singel, via het Zand, door de Muurhuizen, doch op de hoeken van alle straten, die naar de binnenstad leiden, stonden Duitse soldaten, die niemand doorlieten. Geregeld hoorde men schieten in de binnenstad. Op mijn omzwervingen werd ik tweemaal op wapens gefouilleerd. Intussen was ik te weten gekomen van een anderen groepscommandant, dat Kapitein Zegers zich met zijn staf in de fabriek van den Heer Vonkeman in de Hellestraat⁶⁾ bevond. Daar ik, in verband met de preciaire toestand, den Heer Zegers wilde spreken, probeerde ik in de Hellestraat te komen. Bij de van Asch van Wijkstraat en de brug bij het Politiebureau⁷⁾ had ik geluk. Er kwam een rode kruisman uit de 'stelling', wien ik verzocht met mij terug te keren naar de Hellestraat, hetgeen hij prompt deed. De schildwachten lieten mij passeren, waarschijnlijk in de mening, dat ik een dokter was. Na enig bellen aan de fabriek in de Hellestraat deed de Heer E. Vonkeman open. Nadat ik binnengelaten was, vertelde hij, dat alle mensen en wapens zoveel mogelijk waren verstopt. Kapitein Zegers bevond zich met zijn staf op een houtzolder achter de fabriek. Er voor zorgende, dat de patrouillerende Duitsers in de St. Jorisstraat ons niet zagen, bracht de Heer Vonkeman mij toen op de zolder, waar de Heren Zegers, Dr. Scheurer, Hehenkamp en andere leden van de staf verzameld waren. De Duitsers waren daar duk bezig met het doen van huiszoekingen, zodat mij duidelijk was, dat de toestand op deze wijze onhoudbaar werd voor de B.S. en dat er iets moest gebeuren. Ik heb aangeboden om naar den Kampcommandant te gaan en daar te bemiddelen, hetgeen de toestemming van alle aanwezigen had. De Heer Vonkeman en 'Lex', beiden als rode Kruismannen uitgerust en voorzien van het rode kruisvlaggetje, brachten mij toen via de Hellestraat en Utrechtsestraat naar de brug bij 'De Witte', waar het na enig praten met de schildwachten gelukte, den Duitsen dienstdoende officier bij de Rotterdamse Bank⁸⁾ te spreken, die mij na enige tijd kwam melden, dat ik verder mocht komen.

Er was een nerveuse stemming voor de Kampfkommandantur. O.a. werden 2 rode kruismannen, die iemand — waarschijnlijk Mevrouw Vervloet — op de draagbaar hadden weggebracht, aan den lijve afgetast en onder het zeil op de draagbaar werd een onderzoek naar wapens ingesteld. In de hal van de Rotterdamse Bankvereniging stonden enige gearresteerde burgers en agenten. Toen ik in de kamer van den Kampcommandant (Overste) kwam, waren daar ca. 6 à 8 officieren verzameld. De overste vroeg mij, of ik de burgemeester was, hetgeen ik ontkende. Hierop volgde de vraag, of ik het vertrouwen van de bevolking had. Ik beantwoorde deze vraag bevestigend en voegde er aan toe, dat ik meende ook het vertrouwen van de Duitsers te hebben, omdat ik sinds 25 jaar Duitse fabrieken voor Nederland vertegenwoordig. Ik ging verder met de mededeling, dat ik meende, dat hier een misverstand in het spel was en dat ik mij daarom als bemiddelaar kwam aanbieden. Hierop volgde een lang verhaal, wat de kampcommandant voor goeds aan de burgerbevolking had gedaan. De tijd, waarin men 's nachts niet op straat mocht, was verkort. Hij had toegestaan, dat er — door de linies heen — melk werd gehaald, enz. En als dank hiervoor waren nu de 'terroristen' gekomen en waren begonnen met het schieten op zijn hoofdkwartier. Hierbij wees de tegenover hem zittende majoor op een kogelgat boven zijn hoofd en beweerde, dat op hem was aangelegd. Feldwebel Schaeffer was door de hand geschoten en een andere Feldwebel door de buik. 'Als de terroristen niet direct ophouden met schieten, zal ik de stad plat laten branden'. Hij was goed geweest, maar als de terroristen het hebben wilde, zou Amersfoort een hel worden, enz. Nadat hij was uitgeraasd, heb ik uiteengezet, hoe de mening van de Nederlanders was, na het horen van de radiomededeling, dat de wapenstilstand was getekend. Te goeder trouw had men aangenomen, dat het zo zou zijn als in Mei 1940, nl. dat de Duitsers de wapens zouden neerleggen en de Nederlanders de orde zouden moeten handhaven. Bovendien was de boodschap gekomen, dat de burgemeester was gearresteerd en hierop was er een patrouille uitgegaan. Er was natuurlijk moeilijk vast te stellen, wie het eerst had geschoten, doch het was geen opzet van de patrouille geweest, een vuurgevecht

met de Duitsers aan te gaan. Verder protesteerde ik tegen het woord 'Terrorist'. De schietpartij was juist ontstaan met de Orde-dienst, die was opgericht om uitwassen in de vacuum-tijd te voorkomen, zoals 'bijltjesdag' en plunderingen zoals op het station waren voorgekomen. Deze hadden immers al plaats gehad op het emplacement en niemand, ook de Duitsers niet, hadden er iets tegen gedaan. Omdat men meende, dat de Duitsers zich in de kazerne zouden terugtrekken, vertoonde de Orde-dienst zich gewapend op straat en dit was geheel te goeder trouw. Hierop weer de Duitse overste: Ook de politie had geschoten en zelfs had een vrouw dit gedaan. Hij gunde de Nederlandse bevolking de wapenstilstand en had zelfs tegen vlaggen geen bezwaar. Maar dat de terroristen, die zelf mee getekend hadden... Hierop toonde hij een brief van den Divisiecommandant, waaruit bleek, dat de B.S. een afgevaardigde bij de onderhandelingen had gehad, die zich had verbonden om zich van elke actie en sabotagedaad te onthouden. Of ik er voor kon zorgen, dat de rust terugkeerde en bereid was, met mijn hoofd daarvoor in te staan. Op mijn bevestigend antwoord riep hij: 'Laat dan direct een proclamatie uitgaan, waarbij het bezitten en dragen van wapens wordt verboden. Maan aan tot rust en orde' enz. Ik vertelde toen, graag bereid te zijn, er voor te zorgen, dat er rust zou zijn, doch het dan nodig was, dat ik de politie-macht te mijner beschikking kreeg. Terwijl ik met den overste aan het onderhandelen was of de politie al dan niet gewapend mocht zijn, had de majoor een concept-proclamatie opgesteld. Het begon met 'Standrecht — Ieder, die wapens heeft, zal worden doodgeschoten'. Deze scherpe woorden lokten een applaus uit van de in de kamer aanwezige SS-officieren. Tegen een dergelijke proclamatie heb ik geprotesteerd en vooral tegen het woord 'Terrorist', dat er in voorkwam. Ook tegen de huiszoekingen, die zouden worden gedaan. Ik hield het volgende betoog: 'U hebt mij juist laten zien, dat de B.S. of de Orde-dienst, die onder bevel staan van Z.K.H. Prins Bernhard, hebben deelgenomen aan de onderhandelingen. Door uw chefs worden zij dus erkend als onderhandelingspartij; dus worden zij erkend als een partij, die wapens heeft. U kunt — nu er wapenstil-

stand is — verbieden, dat zij met wapens op straat komen, doch niet, dat zij deze hebben. U kunt dus ook geen huiszoekingen naar wapens doen.' De overste voelde wat voor dit betoog en wenkte de 'Standrecht-Proclamatie' van den majoor af. Op dit moment kwam er een ordonnans-officier binnen met een zo juist onderschepte lijst, waaruit bleek, dat 36 leden van het Amersfoortse politie-corps bij de B.S. waren aangesloten. Toen was de hel weer los en voor de gevangen genomen agenten, die geschoten zouden hebben, zag het er slecht uit. Het duurde weer even, voor de Duitser was uitgeraasd. Op hoge toon werd nogmaals meegedeeld, dat er geen wapenstilstand was, docht slechts 'Waffenruhe' voor het uitwerpen van levensmiddelen. Op mijn bewering, dat ik dit de vorige avond tot 3 maal toe anders had gehoord, maakte een SS-officier de laconieke opmerking, dat dit verboden was. Er was toen geen sprake meer van, dat ik met het politiecorps de orde zou mogen handhaven. De overste moest beslist de burgemeester hebben en wanneer de oud-burgemeester Mr. Graaf van Randwijck niet te vinden was, dan moest hij met den N.S.B.-burgemeester Wendling⁹⁾ spreken. Of ik hem kon halen. Ik heb de overste toen medegedeeld, dat ik den N.S.B.-burgemeester in geen geval bij hem zou kunnen brengen en dat deze voor de bevolking ook in het geheel geen waarde zou hebben, omdat deze toch nog slechts op zijn hoogst één dag burgemeester zou zijn. Als de proclamatie invloed op de bevolking zou moeten hebben, zou deze moeten worden ondertekend door den vroegeren burgemeester, die aangewezen was om weer burgemeester te worden. Een van de rustigste officieren uit de kamer bood toen aan om met mij te proberen, alsnog Graaf van Randwijck op te halen. Op mijn vraag aan den overste-kampcommandant of ik zijn erewoord kon krijgen, dat den burgemeester niets zou overkomen, antwoordde hij: 'Natuurlijk'. Met den ordonnans-officier wandelde ik toen via het Laantje naar de woning van den Burgemeester in het Plantsoen, op de voet gevolgd door een kleine gevechtswagen met 4 soldaten, gewapend met handmitrailleurs. De gehele binnenstad was schoongeveegd. Er was geen burger op straat. Op alle hoeken

van de straten stonden Duitse soldaten, die af en toe luchtschoten afgaven, als zich burgers vertoonden. Ik belde aan het huis van den burgemeester aan, doch kreeg geen gehoor. Plotseling stormden de vier soldaten uit de gevechtswagen naar de rand van de beek, omdat zij daar aan de overzijde, in de tuin van de Technische Noodhulp¹⁰⁾ 'terroristen' met sten-guns hadden gezien. Ik rende met hen mee en riep 'Niet schieten — Er mag niet geschoten worden — Opdracht van den Kampcommandant', terwijl ik naar de overzijde van de beek riep 'Niet schieten — Naar huis toe gaan — Er mag niet meer geschoten worden'. Doordat ik bij de soldaten even weifeling bracht viel er geen vuur, toen ik één van de agenten de tuin uit zag rennen. De mij begeleidende officier riep toen de soldaten terug. Later vertelde mij de wijkcommandant, rechercheur Ottens, dat men in het gebouw van de Technische Noodhulp alles gereed maakte om er op los te branden en dat men als het ware met de hand aan de trekker zat. Even voor mijn komst was er namelijk ook een Duitse auto langs gekomen, die op hen gevraagd had. Daar men ook uit de tegenover het gebouw van de Technische Noodhulp gelegen villa 'De Beekhoek' vuur had ontvangen, dacht men bij het verschijnen van deze groep, dat de aanval zou beginnen. Met den ordonnans-officier wandelde ik daarna verder naar het Gemeente-huis. In de voorkamer van het Raadhuis, links van de ingang, waren de N.S.B.-leden van het Gemeentebestuur aanwezig, zoals: Wendling, v.d. Tak en Vriens. In de achterkamer waren de goede elementen, met oranje versierd. Niemand wist, waar de burgemeester was. Er kwam toen een Hauptmann van de Groene Politie binnen, die beweerde, dat er van uit het Raadhuis was geschoten. Op mijn vraag of er in de achterkamer een schot was gehoord, ontkende men eenstemmig. In de N.S.B.-kamer had men wel horen schieten, doch men wist niet of dit uit het Gemeentehuis was geweest. Onverrichterzake gingen de officier en ik weer terug. De heren Wendling en v. d. Tak sloten zich bij ons aan. Ik heb toen den officier even terzijde genomen en gezegd, dat ik in geen geval met die heren meeging. Wel wilde ik proberen om — nu het onmogelijk bleek, burgemeester Graaf van Randwijck te

J. C. graaf van Randwijck

vinden — in verbinding te komen met den commandant van de Ordedienst, indien ik er op zijn erewoord op kon vertrouwen, dat dit zonder gevaar voor dezen commandant zou kunnen gebeuren. De officier zegde dit toe. Ongehinderd in de Hellestraat teruggekomen deed ik op de houtzolder verslag aan den Kapitein Zegers, die zijn marechaussee-uniform aantrok en met mij naar den kamp-commandant in het gebouw van de Rotterdamse Bankvereniging ging. Daar was toen weer het spuien van de Duitse dreigementen, doch minder scherp dan tijdens mijn eerste bezoek. In principe bleek de overste bereid, de orde in de stad op te dragen aan kapitein Zegers. Dienovereenkomstig werd door ons een proclamatie opge-maakt, waarin kwam: Het wapendragen is verboden; meer dan 5 personen mogen zich niet verzamelen; de verboden tijd wordt verlengd van 19.00 tot 6.00 uur; Kapitein Zegers is verantwoordelijk voor de orde een rust. Tijdens deze besprekingen kwam een SS-officier melden, dat zich in het gebouw Utrechtseweg 80 dertig terroristen bevonden met 'schwere Waffen'. 'Darf ich das Haus ausräumen' vroeg hij. Daar in dit gebouw zich onze wijkgroep bevond, met inbegrip van vele bij mij ondergedoken vrienden en het grootste gedeelte van mijn familie, is het begrijpelijk, dat ik met klem betoogd heb, dat van 'ausräumen' geen sprake mocht zijn, omdat zulks in strijd zou zijn met de voor-waarden, die de commandant mij zelf had voorgelezen. Kapitein Zegers en ik stonden er borg voor, dat er niet geschoten zou worden door de Orde-dienst, doch dat bij het doen van huis-zoeking of bij 'ausräumen' natuurlijk het gevecht zou losbranden. Alle verantwoorde-lijkheid zou dan bij de kampcommandant rusten. Hierop gaf deze den SS-officier opdracht, de zaak te laten. Het origineel van de intussen opgemaakte proclamatie was reeds door den overste ondertekend. Kapitein Zegers en ik waren bezig de Duitse tekst te lezen en te vertalen, toen er een pak werd binnengebracht, bevat-tende de arrestatiebevelen, uitgeschreven door de B.S., van ± 150 N.S.B.ers en Duitsers. De overste en zijn officieren bladerden deze lijst door en wezen op verschillende namen. Toen was het uitge-sloten, dat Kapitein Zegers met de hand-having van de orde werd belast. De Duitsers

moesten beslist den burgemeester hebben. Kapitein Zegers en ik zouden nogmaals proberen den burgemeester te vinden. Intussen was de rust in de stad teruggekeerd. Er werd alleen nog gepatrouilleerd door de Duitsers, doch huiszoekingen werden niet meer verricht. De heer E. van Wijland, conciërge van het stadhuis; wist ons te vertellen, dat de Burge-meester zich in een woning, dicht bij het Gemeentehuis bevond. Hij was hierin gekomen door over een schutting te klimmen, nadat hij zich aanvankelijk, toen men hem kwam arresteren, op de W.C. had schuil gehouden. Toen zijn wij met ons drieën naar den Kamp-commandant gegaan. Tijdens de afwezigheid van Kapitein Zegers en mij hadden de anti-chambererende N.S.B. burgemeester en wethouders waarschijnlijk de arrestatie-bevelen met de Duitsers doorgelopen. Met veel bravour traden zij tegelijk met ons drieën de kamer van den commandant binnen. Op ons verzoek werden deze echter verwijderd tijdens onze eerste onderhandeling. De Burgemeester, Graaf van Randwijck, kreeg in verzachte vorm te horen, wat achtereen-volgens tegen mij en kapitein Zegers was uitgebruld.

Na enig onderhandelen werd een bekend-making opgesteld, ondertekend door den Burgemeester, den Kampcommandant en den Kapitein Zegers, zich noemende Klaassen. In het Duits luidde de

BEKANNTMACHUNG

‘Auf Grund der heutigen Vorgänge hat der Kampfkommandant die Sperzeit auf 16.00 bis 10.00 Uhr verkürzt. Jedes Mitführen von Waffen, Hieb-, Stich- und Schusswaffen, sowie von Sprengstoffen ist verboten! Bürger von Amersfoort! Der Kampfkommandant ist gewillt, seinen Befehlen Nachdruck zu verleihen! Ich, Euer Burgermeister, werde sorgen, dass die Waffenruhe, die zwischen den Kriegs-führenden herrscht, auch in der Stadt Amers-foort Geltung hat! Vertraut mir! Wir wollen kein Blutver-giessen!’

Wij hebben toen ook de kwestie van de gear-resteerde politie-agenten ter sprake gebracht. De kampcommandant zegde toe de agenten die zonder wapens waren, vrij te zullen laten. Over de anderen zou echter de Divisie-commandant moeten beslissen. Betreffende de burgers, die door de Gestapo waren gepakt en die in de bunkers van Birk-hoven zaten, kon geen enkele toezegging worden gedaan. Hierna is nogmaals betoogd, dat zij niet als terroristen waren te beschouwen, doch hoogstens als krijgs-gevangen. Indien er met de gevangenen iets zou gebeuren, zou de verantwoordelijkheid bij den Kampcommandant rusten. Hierna ben ik naar de drukkerij gegaan en toen naar de telefooncentrale, gemonteerd boven in de woning van den banketbakker Vonk, Langestraat 87¹¹). Daar heb ik gebeld met den Heer Scheepstra (Bob) van de top K.P. Amsterdam. Hem heb ik gevraagd al het mogelijke te doen om via de staf van den Prins, waarmee hij geregeld in contact stond, bij den betreffenden Divisie-commandant te vragen of deze den kampcommandant Amersfoort wilde opbellen om zekerheid te krijgen, dat de gevangenen niets zou gebeuren. Daar ik mij niet geheel gerust voelde over de behandeling van de gevangenen, heb ik mij weer naar den Kampcommandant begeven. Deze vroeg mij de proclamatie nog te wijzigen, want hij wilde er toch ook den tegenwoordigen burgemeester Wendling op mee laten tekenen. Ik heb toen gelogen, dat het drukwerk al klaar was, waarop hij zei, met mij mee te zullen gaan naar de drukkerij om het te laten veranderen. Hierop heb ik gezegd, dat het Kapitein Zegers niet mogelijk zou zijn dan mede te ondertekenen, omdat men niet van hem kon verwachten, gezamenlijk te tekenen met een N.S.B. burgemeester, die hij misschien de volgende dag zou moeten laten arresteren. Tenslotte ging de Kampcommandant er mee accoord, dat het bij het oorspronkelijke plan bleef. De verboden tijd van 4 uur 's middags tot 6 uur de volgende morgen maakte, dat het onmogelijk was om de bakkerijen en de centrale keuken die nacht te laten werken. De voedingsvoorraad maakte het echter absoluut noodzakelijk, dat dit geschiedde. Na enige moeite is het mij gelukt, voor het personeel van deze inrichtingen verlof te krijgen om zich op straat te bevinden — elk

met een persoonlijk bewijs. Ondanks de tegenwerking van den Duitsen majoor, die stuk voor stuk de 'Ausweise' persoonlijk wilde tekenen, en dank zij de medewerking en de ijver van de Gebroeders Vonkeman is dit toch nog terecht gekomen, zodat alle levens-middelenbedrijven konden werken.

Tot zover mijn ervaringen van 5 Mei 1945, de dag der bevrijding.

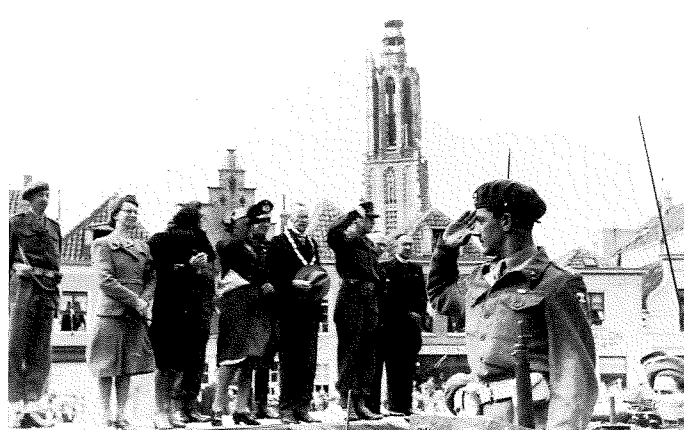
Noten

- Binnenlandse Strijdkrachten. Deze legerorgani-satie was in september 1944 door de Nederlandse regering opgericht. De drie door de minister van oorlog erkende verzetsorganisaties maakten er deel van uit, t.w.: de Landelijke Knokploegen (L.K.P.), Ordedienst (O.D.) en Raad van Verzet (R.V.V.). Commandant was prins Bernhard.
- Willem de Zwijgerlaan 2.
- Thans kantoor notaris Hoevers.
- J. L. Zegers was kapitein van de marechaussee en militair commandant van de B.S. in Amers-foort.
- Zie voor de werkelijke gebeurtenissen in het stadhuis de herinneringen van mr. J. C. graaf van Randwijck, eveneens in dit nummer afgedrukt.
- De houtzagerij van Vonkeman en Vredeling, Hellestraat 16. Nu staat daar het gebouw van V&D.
- De brug over de Beek bij het politiebureau aan de Molenstraat.
- Thans gebouw van de AMRO-bank, Utrechtse-weg 6.
- J. Wendling was waarnemend burgemeester van Amersfoort, nadat N.S.B.-burgemeester mr. J. G. L. Harloff na Dolle Dinsdag (5 september 1944) geruisloos verdwenen was.
- Het gebouw van de Technische Noodhulp was gelegen op de hoek van de Hendrik van Vianden-straat en de huidige Stadsring, aan de zijde waar nu de remonstrantse kerk staat.
- Deze telefooncentrale is thans permanent geëxposeerd in museum Flehite.

Zaterdag 5 Mei '45

Toen ik tegen 8 uur bij de Montessori school (Utrechtseweg, bij P.C. Hooftlaan) reed, kwam naast mij Mr. Thomassen (de latere Gemeentesecretaris) die zeide: de Capitulatie is geteekend; door zijne positie kon ik de waarheid daarvan aannemen en daarna heb ik overwogen, hoe te handelen met Oranje dragen, vlaggen van den Toren; zelfs vernam ik, dat de Capitulatie reeds Vrijdagavond bekend was geweest, maar ten gevolge van de speruren (18 uur 's avonds!) was ik niet te bereiken geweest (ik woonde toen Plantsoen Zuid 10). Ook was er een gerucht, dat de Canadeezen in aantocht waren op den Hoogen weg. Ik maakte geen werk van vlaggen op den Toren, dus v. Loenen (Hoofdopzichter van Gemeentewerken) wist: afwachten. Er was immers gewaarschuwd tegen voorbarige stappen en van een ter zijde gaan van de Duitschers wist men nog niets. Met band 'Oranje' (van de ondergr. beweging) om den arm en — ter wille van een ontmoeting met Canadeezen, die een ambtsketen allicht zouden erkennen als teeken van waardigheid — den ambtsketen — onder de overjas nog — ging ik om ± 9 uur naar het Stadhuis — ook had ik een Oranjekokarde op mijn jas —; een stroom mensen moet mij toen gevolgd hebben naar den Westsingel, toen ik op de Varkensmarkt voorbij was gereden! Op het Stadhuis werd ik feestelijk begroet d/d gemeente ambtenaren! Enkele bloemstukken kreeg ik op mijn tafel. Aan de overzijde in de Wethouderskamer waren: de wnd. Burgemeester Wendling, met zijne vrouw, Berends, den tijdelijke Gemeen-tesecretaris en Ir. v. d. Tak, Dir. van Bouw-en W.toezicht, Stadsarchitect. Ik had van den conciërge v. Wijland vernomen, dat al een patrouille van de N(erderl.) B(urger) S(trijd-krachten)¹⁾ op weg was om hen te arresteren. Ik zeide hun: U begrijpt, met Uwe functie is het gedaan! Wat begrepen werd. Mij werd gevraagd: Wat moeten wij nu doen? Ik: hier blijven! (daarbij dacht ik a/d a.s. arrestatie, hoewel ik geen bevoegdheid daarbij had). Toen v. d. Tak: ik zou liever naar mijne vrouw gaan. Ik: dat zoudt U kunnen doen, maar Wendling: is het voor onze veiligheid niet beter hier te blijven? Ik: ja, dat geloof ik ook! (zulks was gewenscht voor het arres-teeren!) Dus U blijft dan maar hier.

Om ± half tien verschijnt een D.militair in den gang, en eischt van mij, dat ik naar den Kampf-Kommandant ga; ik antwoord onmiddellijk: Nein, es gibt nun Kapitulation! Waarop hij: Als U niet in 5 minuten komt, wordt U verhaftet. Hiervan trok ik mij gelukkig niets van aan, want. er gebeurde niets daarop, zooals tenslotte gebleken is!²⁾. (Volledigheidshalve vermeld ik hier, dat ik Zondagmorgen gelegenheid had b/d Kampf kdt. te vragen of dit bevel door hem was gegeven: en hij en zijn adjudant majoor v. Oppel *ontkennen* zulks!! Welke macht trad dus op?? Grüne Polizei, Feld-gendarmerie??). Het bleef dus rustig en lang stond ik te praten met ex-Wethouder Spiekermann over het herstel van het onderwijs enz. ± half twaalf ging ik naar het urinoir in de gang bij het Bureau van Bevolking; spoedig na het verlaten daarvan en nog pratende men den een of ander van de vrij talrijke ambtenaren, die daar stonden, klonk een stem van bij de trap, waaruit ik verstond: alle Holländer da? en toen met barsch geluid: Heraus! De meesten liepen in de richting van de trap en zelf trok ik mij terug in de W.C. naast het urinoir!! De grendel liet ik los staan, anders had men gemakkelijk kunnen bemerken, dat er iemand binnen was; het raampje sloot ik om het zoo donker mogelijk te maken en ik bleef staan tegen de achterwand, zoodat ik moeilijk zichtbaar was als de deur werd open-gedaan. Na eenige tijd hoorde ik af en toe schieten, buiten, maar óók binnen dacht ik³⁾: de positie was allerminst prettig. Tegen half een ± dacht ik: het *kon* wel eens zijn, dat iemand gebruik wilde maken van de W.C. en dan word ik mogelijk gesnapt; ik keek toen eens in de gang, of die veilig was, ik zag een D.militair bij de trap, en ook, dat de deur naar de conciërgewoning open stond! Toen besloot ik maar de kans te wagen en dat gelukte! Ik zag de vrouw van v. Wijland te midden van hare kinderen erg zenuwachtig; volkomen begrijpelijk, naar ik later kon op maken uit hetgeen gebeurd was! Zij zeide: er is al huiszoeking bij mij geweest: Ik: dan ben ik veilig, want dan zullen zij niet meer behoeven te zoeken! Maar zij zag dat anders en vertelde, dat ik bij de bureu veilig zou zijn en daar over de schutting kon komen. Daar die te hoog was, moest ik een tafel ertegen plaatsen (welke tafel gelukkig door eene nicht later werd weggenomen) en kwam ik goed en wel bij de bureu, waar de ambtenaar van Soc.

Beelden van de intocht van de Canadezen in Amersfoort op 7 mei 1945, de herdenking van de doden op de Hof en de militaire parade op 14 mei 1945.
Foto's van G. J. Weggeman, Amersfoort.

Zaken Kalleveen was en de familie Roos, man, vrouw en 5 kinderen. Daar werd ik goed ontvangen; mocht er gebeld worden, dan had ik gelegenheid om uit de keuken naar buiten te gaan en weer over een schutting te klimmen waartegen al een trap klaar stond. Ik kwam dan bij een gemeentewerkman bij de gem. werkplaats. Alzoo moest ik doen, toen er gebeld werd. Maar dadelijk kon ik terug komen daar ik gezocht werd door den Heer Driebergen en den kapitein der Maréchaussée Zegers (schuilnaam Klaassen). Zij hadden mijne schuilplaats te weten gekomen van den concierge ten Stadhuize, na hun woord van eer, dat mij niets zou overkomen.

De bedoeling was, dat ik, als vertrouwensman van het grootste deel der bevolking mede zou helpen om de bevolking aan te sporen om de rust te herstellen. Want er was héél wat gebeurd. Zie daarvoor het relaas v/d Heer W. Driebergen. Eenige N.B.S.'ers hadden tegen den uitdrukkelijke order met hunne wapens geschoten. D.soldaten hadden de armen omhoog gehouden, er waren gewond, andere D.soldaten hadden terug geschoten, er waren gewonden gevallen (ook doden?). Op het gerucht dat ik gearresteerd zou zijn moet een patrouille v/d B(urgerlijke) S(trijdkrachten!) zijn uitgerukt om mij te ontzetten; die kwam nu van de Utrechtsche weg langs de Rott.Bank (tegenover de Snouckaertlaan) en is daar beschoten door de D.; de getuigenissen zijn daarvoor wel heel sterk; ook degenen, die geschoten heeft, was herkend.

De fout is m.i. geweest, dat Generaal Blaskowitz*) de capitulatie, die Zat.morgen om 8 uur inging, niet heeft bekend gemaakt; is *hij* dus niet schuldig aan den dood van 4 (?) personen, die dood geschoten zijn, en aan de verwonding van 5 (?) personen. De Kampf Kommdt. sprak van geruchten v/d Engelsche radio, anders wist hij niet.

Wie was nu begonnen? De HH. Driebergen en Zegers hadden Zondag een 'protocol' voor notaris van 't Eind opgesteld, waarmee te bewijzen viel, dat de *D. begonnen* waren en bij de Rott.Bank en bij het gebouw v/d Technische Noodhulp (het huis vlak bij de brug bij de Hendrik van Viandenstraat), maar toen dien dag bij den K.(amf) Kdt. daarover gesproken werd, ontkende hij dat positief, hij had andere berichten en ook eigen waarneming en vertelde o.a. dat op den Utr.weg een

Spaansche ruiter was verplaatst. ('Ziet' men aan die zijde blijkbaar sabotage van 'Kommunisten' en wil men hun *vóór* zijn bij de verdediging??). Over dit punt moet ook nog een relaas komen! Ook van mijne dochters vernam ik dat op de Varkensmarkt de spanning groot was geweest; zij waren een tijd lang in den kelder van de apotheek Schouten en zijn daar gefouilleerd. Een meisje uit Zeist, dat hielp bij gewonden en een wapen van het slachtoffer had ontnomen, werd gearresteerd, maar is 's middags na verklaring op de Rott.Bank vrijgelaten d/d K. Kdt. (ik was daarbij tegenwoordig). De majoor v. Oppel, adjudant v/d K.Kdt. stelde een stuk op (rose papier); hijzelf wilde 'standrecht' aankondigen en het bezit van wapens *thuis* verbieden, maar de K.Kdt. ging *niet* hierop in, hij begreep, dat er wapens *thuis waren*, en vond het *bij zich* hebben van wapens voldoende. Zie nu de *gedrukte* waarschuwing; de Heer Driebergen zou zorgen voor het drukken. De vermelding van 'Bürgermeister' bij mijn naam was juridisch genomen natuurlijk niet juist, maar het was te verdedigen met het oog op de groote kans, dat aldus de bevolking goed zou mede helpen ter bewaring van rust: een woord van Wendling zou maar op 1% v/d bevolking invloed hebben, van mij 99%.

De Hr. Dr. had voor de vertaling gezorgd, verder voor het drukken en aanplakken: zulks vernam ik eerst laat ($\pm$ 7 uur 's av.) daar hij laat thuis kwam. Ik kon persoonlijk de bevolking bijna niet bereiken, daar ik door alles zoo opgehouden was en *nu* de burgerij meest thuis was; voor dat 'ophouden' nog dit: toen ik mijn jas wilde terug halen van het Stadhuis, werd ik ... vastgehouden!! Ik zeide, dat de K.Kdt. eene 'Bescheinigung' niet nodig voor mij had geoordeeld, maar dat geloofde die Feldgendarmierie (natuurlijk!!) niet. En daar stond ik nu, met Wendling en v. d. Tak, die tegen een verbod in, op het stadhuis waren. Nu naar hun wijk Komdt, in de Wyersstraat, die verwees naar den K. Kdt. en dien kwamen wij tegen: hij liet ons vrij. Maar toen vroeg ik om eene 'Bescheinigung' om vrij te blijven, óók buiten de speruren; dat nam nu weer den noodigen tijd. Met Wendling nog naar de drukkerij geweest v/d Amersf.Crt. die dicht was en naar het Burgerweeshuis, alwaar de Lucht B⁵) is, die had kunnen zorgen voor de verspreiding en aanplakken van de Bekendmaking; aldaar niemand en toen ik alleen naar Hr. Drie-

Burgemeester Van Randwijck en gemeente-secretaris Thomassen op 9 mei 1945 voor het stadhuis.

bergen. Ik hoorde verder dat de K.Kdt. (door hem Zondag zelf verteld) op Varkensmarkt e.o. aan de bevolking had medegedeeld, dat men vlaggen mocht uitsteken, en oranje dragen, maar geen roode vlaggen of die der Geallieerden. Tegen 9 uur holde men over de brug H. v. Viandenstraat naar de binnenstad, daar de Canadezen op komst zouden zijn: alweer een gerucht slechts; weldra holde men weer naar huis, daar het bijna 9 uur was.

Zondag, 6 mei

's Nachts heb ik niets bemerkt, nu, ik sliep met ramen dicht en sliep vast tot $\pm$ 5 uur. Toen opgestaan en om 7 uur naar Politiebureau om a/d agenten te zeggen: let vooral op roode en andere verboden vlaggen; ik sprak agent Jonker en Brig. Keuken, die mij vertelde, dat er a/d Zuidsingel een draperie was van vlaggen o.a. van geallieerden; dezen man heb ik gezegd die te verwijderen. Laatste radionieuws gehoord en 's middags van den zoon dito op schrift ontvangen.

Tegen tien uur op weg naar K.Kdt. om te informeren naar den stand: Capitulatie nu of niet? (Goorhuis⁶) ontmoet en daarna Driebergen en Kapt. Zegers; samen — zonder Goorhuis — naar Kampf Kdt., daar tot 12 uur een langdurig en langdradige bespreking!

Primo over de vraag *wie* begonnen is met schieten: ieder houdt vast aan *zijne* zienswijze en *zijne* getuigen.

Secundo over de behandeling v/d N.B.S. als krijgsgevangenen, dus *niet* als franc-tireurs. De beslissing is aan den Divisions Kdt., maar de Kampf Kdt. had blijkbaar aangeraden: laat de mensen maar vrij.

Tertio — en dat was langdradig! — over de verdere samenwerking van oud- en nieuw a.s. gezag. De Kampf Kdt. zette zeer juist uiteen, dat Wendling *nu* nog wnd. Burgem. was, en ik niet; stel dat W. aftrad, dan zou de *Reichs Commissar* mij moeten aanstellen, ik: dat kan ik niet accepteren, wat de K.Kdt. begreep. Mijn optreden kan alleen zijn als vertrouwensman van het grootste deel der bevolking.

's Middags na de toespraak tot de Politie door den K.Kdt. heb ik dit nog nader met Dr. en Zegers besproken: verkorting van speruren, telefoon Stadhuis, teruggaan v/d bewoners van Kruiskamp, Randenbroekerweg enz. naar hun huis (die buurten waren 'Sperrgebiet' geweest), stroomlevering door de P.U.E.M., werking v/d radiocentrale, hulp voor de bakkers, opdat de knechts vóór 10 uur (speruur!!) naar de bakkerij mogen gaan, zijn aangelegenheden, die liggen op het gebied van Wendling, die natuurlijk meer van deze zaken had behandeld: Kapt. Zegers en Goorhuis waren het geheel met mij eens, Dr. had blijkbaar meer moeite daarvoor! *Mijne* functie begint eigenlijk pas, als H.M.'s gezag is teruggekeerd. De verantwoordelijkheid moet blijven, waar zij is.

Uit de brief van 27 mei 1945

En maandag om 9 uur toen ik ten Stadhuize kwam om zoo nodig Wendling bij te staan, maar Burg. was ik nog niet. En ... toen was ik *alleen* op het Stadhuis. W. kwam *niet*! De *Canadezen* waren *binnengekomen* van half vier af. Eindelijk dus! en toch de D. bleven ettelijke dagen gewapend en o.a. het telefoonkantoor bezetten, wat natuurlijk grooten aanstoot gaf. Doch de troepen waren nog *zéér* zwak: van M. op Dinsdag ... 35 man!! De rest was *door* getrokken! De eerste troepen — voor de telefoon — waren zelfs ongewapend!

En verder: wat een enthousiasme in het algemeen, wat ik in het bijzonder bemerkte als ik door de straten kwam — waarvoor ik eigenlijk wel wat oppaste! Jullie die mijn 25 jarig jubilé (in 1937 E.) bijwoonden kunnen dat gejuich wel enigszins voorstellen, het was om er klein van te worden.

Een sérénade op den Hof was al voorbereid maar de Eng. gaven in het belang v/d rust nog geen permissie! En nu dan maar in het kort. Op het Stadhuis was het héél druk, tal van felicitaties, conferenties met Eng. officieren, Militair gezag enz. enz. wat nu nog voortduurt. De 3 wethouders van 1940 kon ik gelukkig dadelijk als mijne 'medewerkers' installeren, weldra officieel als 'wethouders' en dezer dagen hadden zij al de eerste vergadering. Elken morgen om 9 uur hebben wij bespreking met den kommandant Milit. Gezag Utrecht Oost Mr. v. d. Weijer (oud-collega van Bunnik, Odijk en Werkhoven) wat zeer nuttig werkt en vooral in 'tijd'. Overigens is het dikwijls een ... chaos, waarover 'iedereen' dan klaagt: soms orde, contreordre, désordre, dan weer helemaal geen orders en onduidelijk wie te zeggen heeft. Ouder gewoonte komt de burgerij bij haren Burgemeester maar ... die heeft zóó weinig te zeggen!! De Eng. zijn zeer geschikt heerlijk gewoon na die D. verwaande kerels....

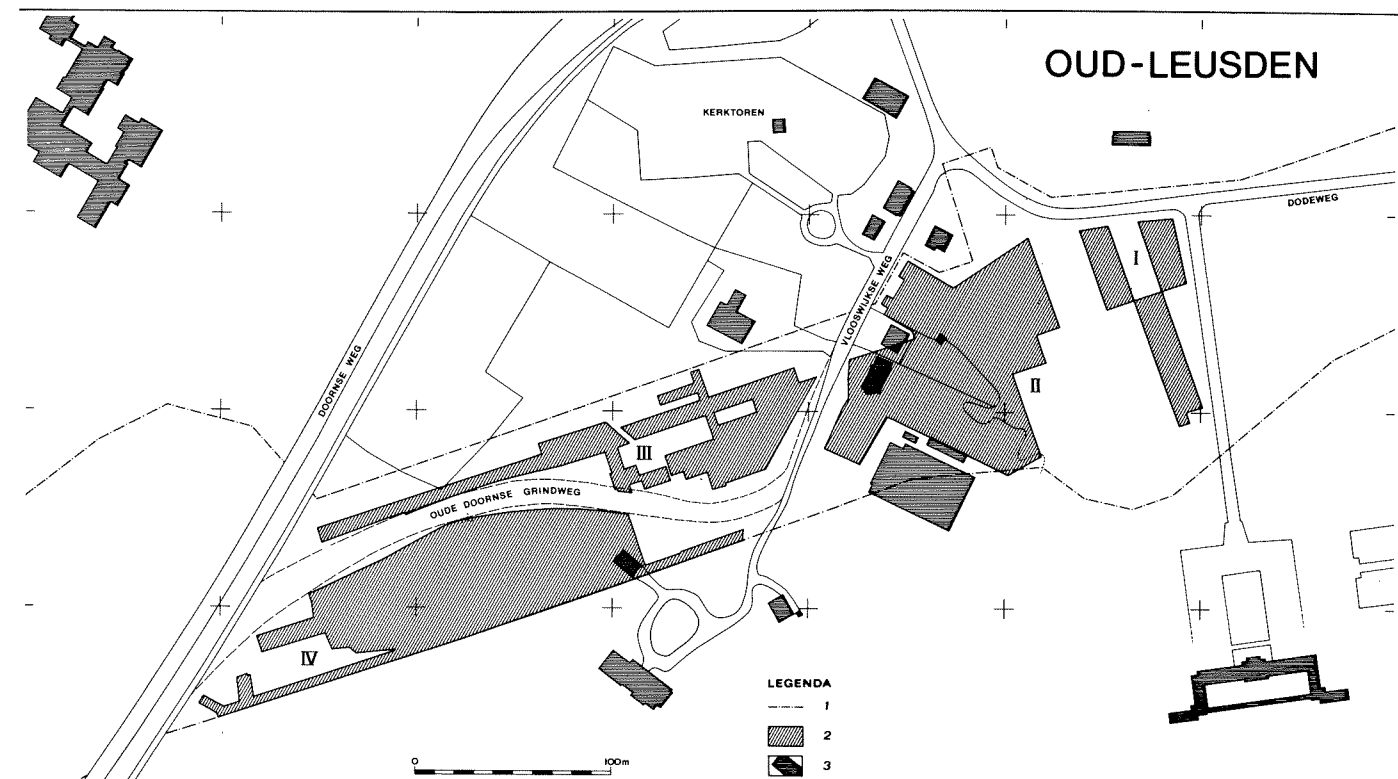
Om 2 uur sprak de K.Kdt. het politiecorps toe om te zorgen voor orde en rust; blijkbaar had dit goede werking; de politie had met het oog op allerlei, wat gebeurd was, reden om ongerust te zijn, maar dat viel dus mee. Goorhuis vroeg om wapens voor de Politie en surveillance in de speruren, maar de K.Kdt. vond dit onnodig! De Wehrmacht was er nog. Hijzelf mocht wel een wapen hebben. Wat waren de straten vol mensen; en druk gevlag! En tòch: wanneer komt eindelijk het oogenblik, dat de D. weg zijn en onze mensen de baas!! Te Hilversum zou 's middags een stuk geteekend worden voor Capitulatie, maar *wanneer werkt* dat hier? N.B.: door gemis van een schrijfmachine in Wageningen zou de afdoening een dag vertraagd hebben gehad!!).

Noten

1. Bedoeld moet zijn Binnenlandse Strijdkrachten.
2. In zijn brief van 27 mei 1945 vermeldt Van Randwijck, dat na dit incident de kamerbewaarder de B.S. had gewaarschuwd: 'dat duurde lang, er kwam niets!'.
3. In de brief van 27 mei wordt nog iets nader ingegaan op dit incident. 'Ik vergat nog te vermelden: de ambtenaar, die de woede v/d D. op het Stadhuis hadden bijgewoond, hebben mij gezegd: als zij u gevonden hadden, waart u zeker doodgeschoten: Men moet maar veine (geluk E.) hebben. Het gebouw hebben zij hier en daar doorzeefd met mitrailleur kogels! Er lagen massa's hulzen op den grond! Als gekken hebben zij geschoten. Zij beweerden dat er van het Stadhuis geschoten was, wat niet waar kón zijn, zoals ik later a/d Kampf Kdt. zeide'.
4. Generaal Blaskowitz, commandant van de Duitse troepen in ons land, weigerde inderdaad aanvankelijk de capitulatie te erkennen voor zijn troepen.
5. Lucht Bescherming.
6. De commissaris van politie.
7. De feitelijke situatie was iets anders dan hier door Van Randwijck werd voorgesteld (hetgeen overigens niet zo verbazingwekkend is). In Hilversum was het hoofdkwartier van generaal Blaskowitz. Hij ontving op 5 mei in Wageningen het capitulatie document van de Canadese generaal Foulkes. Blaskowitz vroeg 24 uur bedenktijd. Op 6 mei keerde hij naar Wageningen terug met het getekende stuk.

De opgravingen bij Oud-Leusden

W. J. van Tent

1. Situatie van de opgravingen bij Oud-Leusden. 1: grens van het tracé van Rijksweg A28; 2: opgegraven gedeelte; 3: bebouwing (gedeeltelijk afgebroken vlak voor of tijdens de opgraving). I-IV: onderdelen van de opgraving, waarnaar in de tekst wordt verwezen.

De naam 'Oud-Leusden' heeft altijd een bijna magische klank gehad. Er was ook iets geheimzinnigs in de donkere, nogal verwaarloosde bossen, die het oude kerktorentje omgaven. Volgens de mensen in de buurt is dit torentje het overblijfsel van 'de oudste kerk in Nederland'. Het is twijfelachtig, of dat waar is, maar een beetje gelijk hadden de mensen toch wel: al lang vóór het onderzoek bij Oud-Leusden begon, waren er namelijk aanwijzingen, dat het kleine gehucht vele eeuwen geleden een grote en belangrijke nederzetting was geweest. In de bekende schenkingsoorkonde van Karel de Grote, daterend uit het jaar 777 na Chr., wordt een plaats 'Lisiduna' genoemd. Vanouds heeft men aangenomen, dat Lisiduna en Leusden één en dezelfde naam voorstelden, en dat de 8ste-eeuwse nederzetting daarom ergens in de gemeente Leusden moest worden gezocht. De meest waarschijnlijke plaats was natuurlijk niet het moderne centrum (eigenlijk Hamersveld), maar het 'echte' Leusden,

ergens in de buurt van de oude kerk. Al lang bestond dus het vermoeden, dat er bij Oud-Leusden 'iets ouds' in de grond moest zitten, maar concrete bewijzen waren er in feite nauwelijks. Wel waren er, bij werkzaamheden aan de oude Doornse Grindweg (afb. 1) in de jaren twintig van deze eeuw, enkele ijzeren wapens uit de 8ste eeuw gevonden (nu in Museum Flehite). Deze vondst paste natuurlijk prima in het Lisiduna van de oorkonde van 777, maar het bleef de enige uit de periode in kwestie. Zo nu en dan werden er wel andere vondsten gedaan, maar ze bleken nooit ouder te zijn dan ongeveer de 13de eeuw. De plaats van de 8ste-eeuwse nederzetting bleef dus een raadsel, en de naam Lisiduna bleef rondspoken bij Oud-Leusden en in de hoofden van de archeologen. Waren de vage aanwijzingen, die wij boven hebben besproken, de reden voor het onderzoek bij Oud-Leusden, de aanleiding werd gevormd door de aanleg van Rijksweg A28.

In een strook ter breedte van ongeveer 100 m, even ten zuiden van de oude kerktoeren, zou niet alleen alle bos, maar zouden ook alle eventuele bewoningssporen in de grond volledig worden opgeruimd. Wilden wij nog iets te weten komen van de geschiedenis van het gebied, dan was het nu of nooit! In 1982 werd daarom contact opgenomen met de Directie Utrecht van Rijkswaterstaat om te overleggen over de mogelijkheden van een eventueel onderzoek in het wegtracé — een eventueel onderzoek, want eigenlijk wisten wij nog steeds niet zeker of er wel iets te onderzoeken was en, zo ja, waar. Met Rijkswaterstaat werd afgesproken, dat eerst een kleine proefgraving zou worden uitgevoerd op de plaats, waar de bouwput zou komen voor het viaduct, waarmee de Dodeweg over Rijksweg A28 heen werd geleid. Als de resultaten van de proefgraving positief waren, zou de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) alle gelegenheid krijgen voor een uitgebreider onderzoek.

Het bestuur van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.), afdeling Vallei en Eemland, bleek bereid het proefonderzoek voor zijn rekening te nemen. Op zaterdag 9 oktober 1982 gingen de leden van deze vereniging aan de slag, en zij hebben het vele zaterdagen volgehouden, tot eind januari 1983. Het onderzoek vond plaats in zes proefgaatjes van ongeveer 6 bij 3 m, die met behulp van Rijkswaterstaat waren gegraven. Er werden bewoningssporen aangetroffen en vondsten gedaan niet alleen uit de vroege en late middeleeuwen, maar ook — geheel onverwachts — uit de Romeinse tijd. De spectaculairste vondst was wel het restant van een meer dan drie meter diepe waterput, waarvan de schacht werd gevormd door een uitgeholde boomstam (afb. 2). De put was te dateren in de periode rond 1200. Al met al waren de resultaten van het proefonderzoek zo veelbelovend, dat niet meer getwijfeld hoefde te worden aan de noodzaak van een grote opgraving. Deze begon in maart 1983 en duurde tot begin augustus van dat jaar. Een tweede campagne ving aan in maart 1984 en duurt op het moment, dat dit artikel werd geschreven (maart 1985), nog steeds voort, al is het einde nu wel in zicht. Het onderzoek wordt uitgevoerd door de R.O.B. te Amersfoort en staat onder leiding van de schrijver van dit artikel als provinciaal archeoloog van Utrecht. De technische leiding berustte in 1983 bij A. Buisman en G. van Haaff, in 1984/85 uitsluitend bij G. van Haaff. Beide heren zijn leden van de veldienst van de R.O.B. Gedurende de gehele opgravingsperiode zijn er uiterst plezierige contacten geweest met Rijkswaterstaat. Medewerkers van deze Dienst hebben hun best gedaan om het onderzoek zo ongestoord mogelijk te laten verlopen, hoe moeilijk het soms ook was alle werkzaamheden zo in elkaar te passen, dat de aanleg van de weg niet werd vertraagd. Bovendien heeft Rijkswaterstaat het onderzoek in 1983 gedeeltelijk, en dat in 1984/85 bijna geheel gefinancierd. Een groot gedeelte van het ongeveer 100 m brede wegtracé, zowel ten westen als ten oosten van de Vlooswijkseweg, werd in de periode eind 1982 — begin 1985 opgegraven (afb. 1). Uiteraard is een definitief verslag van alle opgravingsresultaten nog lang niet mogelijk: daarvoor is alles nog te 'vers'. Wat nu volgt is een zeer beknopt, zeer voorlopig overzicht, dat beslist geen aanspraak

2. Restant van middeleeuwse waterput. Als putschacht is een uitgeholde boomstam gebruikt; het onderste gedeelte daarvan is onder het grondwater, dat vroeger hoger stond, bewaard gebleven.

maakt op volledigheid, maar dat wel een goede indruk hoopt te geven van de gevarieerdheid van de nieuwe gegevens, die het onderzoek aan het licht heeft gebracht.

De resultaten van het onderzoek

Als één en hetzelfde terrein gedurende meerdere periodes bewoond is geweest, zullen de sporen, die die verschillende bewoningsperiodes in de bodem hebben achtergelaten, zich bij een opgraving vaak als een onontwarbaar kluwen voordoen. Het is de taak van de opgravers dat kluwen te ontwarren en de bewoningspatronen per periode vast te stellen. Ter wille van dit artikel is voor Oud-Leusden reeds een poging in die richting gewaagd. De resultaten van het onderzoek zullen dan ook per archeologische periode worden gepresenteerd. Het zijn de volgende:

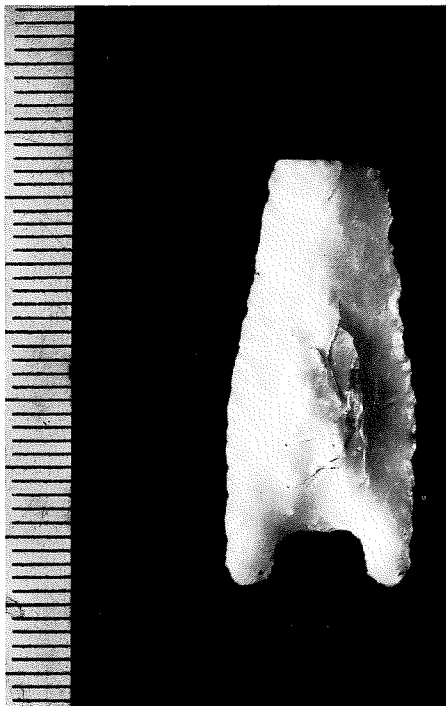
1. Bronstijd (2100 - 700 v. Chr.),
2. IJzertijd (700 v. Chr. - 0),
3. Romeinse tijd (0 - 400 n. Chr.),
4. Volksverhuizingstijd (400 - 500 n. Chr.),
5. Vroege middeleeuwen (500 - 900 n. Chr.), onderverdeeld in:
 - Merovingische periode (500 - 750 n. Chr.),
 - Karolingische periode (750 - 900 n. Chr.),
6. Latere middeleeuwen (900 - 1500 n. Chr.).

Het is in dit stadium in vrijwel alle gevallen onmogelijk te bepalen of bewoning in één periode zich zonder onderbreking voortzette in de volgende, of dat er juist wel een onderbreking optrad. Vandaar, dat de vraag naar de continuïteit in dit artikel niet vaak aan de orde wordt gesteld. Bewust is er voor

1. Bronstijd

Uit deze periode zijn slechts enkele zeer vage resten aangetroffen in het uiterste oosten van de opgraving (afb. 1, I). Helaas was juist hier de bodem sterk verstoord door graafactiviteiten in de periode na de middeleeuwen, zodat van de oudere sporen weinig was overgebleven. Tijdens de opgraving bleek trouwens, dat dergelijke graverijen overal op het terrein hadden plaatsgevonden, zij het gelukkig niet vaak in die mate, als in het gedeelte afb. 1, I. Was dat wel het geval geweest, dan hadden wij de opgraving al gauw kunnen staken! Het doel van dit namiddeleeuwse graafwerk was in sommige gevallen duidelijk zandwinning, in andere gevallen waarschijnlijk bodemverbetering in verband met land- en/of bosbouw. De opgravers hebben het idee, dat zij de resten van een ringsloot rondom een — geheel verdwenen — grafheuvel uit de Bronstijd hebben waargenomen. Deze ringsloot tekende zich af als een donkere baan in het lichtere zand, op die plaatsen, waar de oorspronkelijke ondergrond niet door de latere graverijen was verstoord. Het is en blijft een twijfelgeval, maar in de directe omgeving werd wel een vuurstenen pijlpunt uit deze periode gevonden (afb. 3). Op zich zou de aanwezigheid van een grafheuvel in dit gebied ook niet iets uitzonderlijks zijn. Er liggen er meer in de directe omgeving. Bekend zijn bijvoorbeeld de heuvels op de Leusderhei en in de bossen van het landgoed Den Treek.

Veel lezers zullen zich nu misschien afvragen hoe een sloot zich in de bodem kan 'aftekenen' en wat een 'bewoningsspoor' eigenlijk is. Om die vragen te beantwoorden moet men zich voorstellen wat er gebeurt, als er een gat in de grond wordt gegraven. De oorspronkelijke bodemstructuur wordt dan vernield. Wanneer zo'n gat weer wordt opgevuld, hetzij doordat het wordt gedicht, hetzij doordat er met het regenwater geleidelijk grond in spoelt, dan zal die opvulling altijd een andere structuur en een andere, meestal donkerder kleur hebben dan de omgevende 'vaste' grond. Dergelijke kleurverschillen kunnen duizenden jaren zichtbaar blijven. Een Duitse archeoloog heeft eens gezegd: 'Er is niets blijvenders op aarde dan een gat in de grond!' Bij een opgraving 'tekenen' oude, al lang weer opgevolde kuilen en greppels zich dan ook inderdaad 'af', meestal als donkere vlekken en banen. Wij spreken in

3. Vuurstenen pijlspits uit de vroege Bronstijd. Het puntje is afgebroken.

zo'n geval van 'grondsporen'. Het begrip 'bewoningsspoor' is eigenlijk ruimer: daartoe behoren bij voorbeeld ook tastbare zaken als fundamentresten van steen. Deze laatste zijn wij in Oud-Leusden niet tegengekomen.

2. IJzertijd

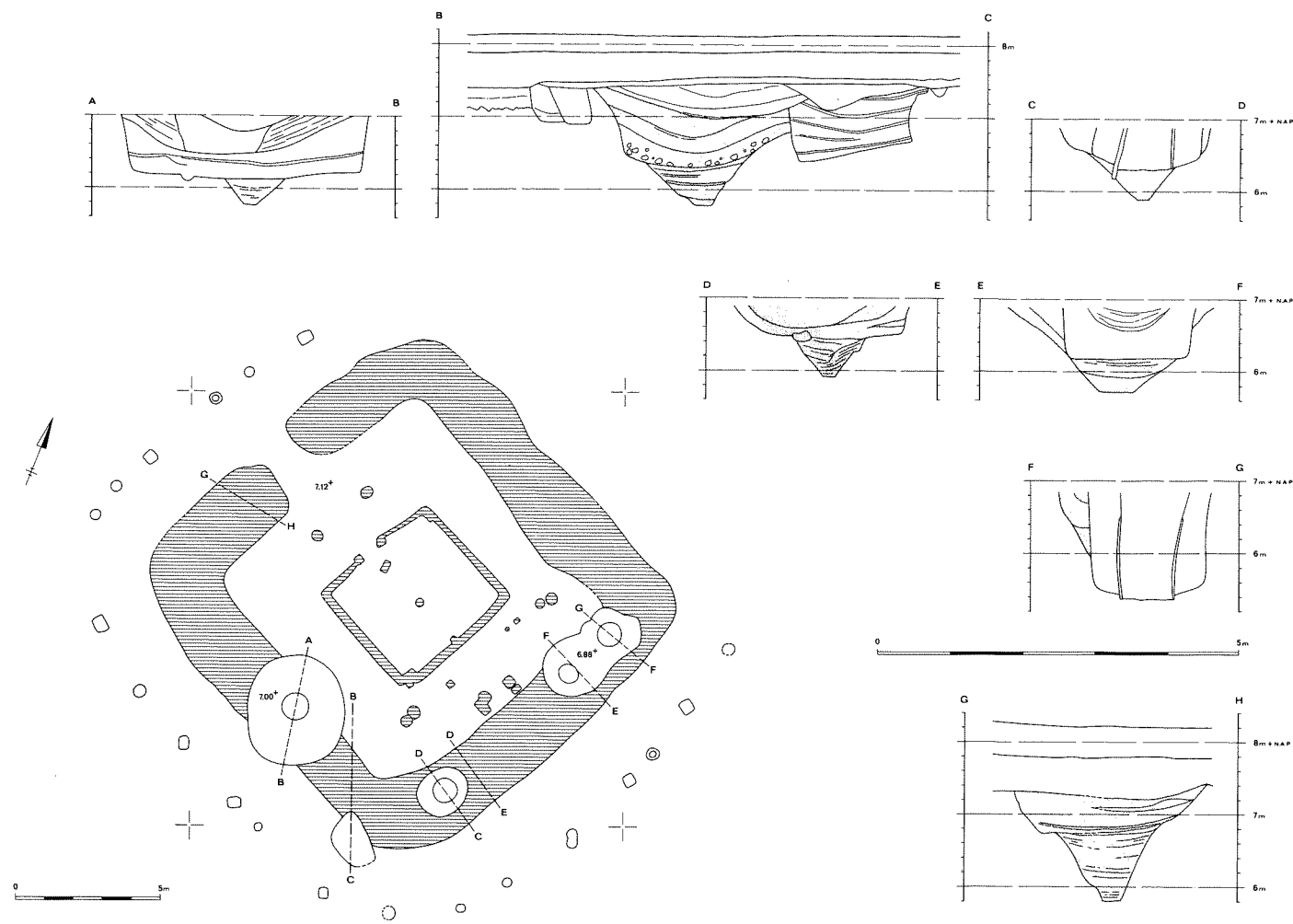
Uit deze periode zijn duidelijke sporen aan het licht gekomen in het gedeelte afb. 1, IV. Het gaat met name om enkele groepen zogenaamde 'paalkuilen', een bijzonder type grondsporen. Zoals de naam zegt, is een paalkuil een in de grond gegraven kuil, en wel één, waarin een houten paal rechtop is gezet. De ruimte rondom het in de grond stekende gedeelte van de paal werd dan weer met grond aangevuld en aangestampt, zodat hij stevig bleef staan. In de loop van de tijd rotte het hout weg, maar de paalkuil bleef, zoals elk grondspoor, zichtbaar. Vaak kan de plaats, waar het ondergrondse uiteinde van de paal heeft gezeten, nog als een iets donkerder zone binnen de opvulling van de paalkuil worden onderscheiden (paalkern of paalgat). Wanneer dergelijke paalkuilen groepen met een duidelijk patroon vormen, hebben wij in veel gevallen te maken met plattegronden van houten gebouwen. De palen, die er eens stonden, hadden dan de functie van dakdragers en wandpalen. Uit de IJzertijd zijn minstens drie van zulke plattegronden, duidelijk van boerderijen, te onderkennen. Er moet een boerendorp hebben gelegen, waarvan wij waarschijnlijk slechts een gedeelte hebben kunnen opgraven. Het zal zich verder noordelijk hebben uitgestrekt, maar de sporen daarvan zijn bij de aanleg van de oude Doornse Grindweg en bij het afgraven van het terrein ten noorden daarvan verdwenen. Dat ten noorden van de oude Doornse Grindweg alle oude sporen door afgraving volledig zijn opgeruimd, bleek bij de aanleg van de lange, ongeveer west-oost verlopende sleuf, die deel uitmaakt van afb. 1, III. De vondsten uit de IJzertijd bestaan uitsluitend uit scherven van vrij grof, met de hand gevormd aardewerk.

3. Romeinse tijd

Al vrij snel na het begin van het grote onderzoek in 1983 werd in het noorden van afb. 1, II een merkwaardige vierkante greppelstructuur ontdekt (afb. 4). Hij was kennelijk oud, want er waren verscheidene middeleeuwse waterputten (afb. 4, A-B, C-D, E-F en F-G) doorheen gegraven. Later bleek uit de vondsten, afkomstig uit de vulling van met name de buitenste greppel, dat de datering van het geheel rond 200 na Chr. moest liggen, dus in de Romeinse tijd. De buitenste greppel — eigenlijk eerder een gracht — mat 'buitenwerks' ongeveer 14 m en was minimaal ca. 1½ m diep. Hij was in doorsnede v-vormig. Het binnenste greppeltje was veel smaller en ondieper. Beide greppels hadden een opening in het noordwesten.

De verklaring van de boven beschreven sporen is niet zo eenvoudig. In het begin, toen de greppelstructuur nog niet in zijn geheel was opgegraven, dachten de onderzoekers met de resten van een groot grafmonument te maken te hebben! Een graf is er uiteindelijk echter niet in gevonden. Het is waarschijnlijker, dat we hier de resten van een omgracht wachttorentje voor ons hebben. In het binnenste greppeltje moeten dan de palen hebben gestaan, die het fundament van het torentje vormden. In 1983 werden geen andere sporen uit de Romeinse tijd gevonden, zodat de greppelstructuur een beetje in de lucht bleef hangen. In de loop van 1984 werden echter ook plattegronden van boerderijen en schuren uit deze periode ontdekt, vooral in het uiterste zuidoosten van afb. 1, II. Kennelijk heeft daar de nederzetting gelegen, waartoe het wachttorentje behoorde. Deze nederzetting zal zich nog wel verder naar het zuiden, dus buiten het tracé van Rijksweg A28, hebben uitgestrekt.

Een interessante vondst was tenslotte een rechthoekige kuil, waarin zich twee complete potten van handgevoormd aardewerk bevonden (afb. 5). Mogelijk was dit een graf, ook al werden er geen skeletresten in gevonden. Dat is echter geen wonder, want botmateriaal lost in zure zandgrond binnen niet al te lange tijd spoorloos op. De vondsten uit de Romeinse tijd bestaan weer voornamelijk uit aardewerk. Er zijn twee soorten. De ene is handgevoormd, 'inheems' aardewerk, beter gemaakt en met meer versiering dan dat uit de IJzertijd. De andere, slechts in kleine hoeveelheden

4. Links: plattegrond van de Romeinse greppelstructuur. Boven en rechts: verticale doorsnedes A-B t/m G-H.

gevonden, is op de draaischijf gevormde Romeinse importkeramiek. Daartoe behoren onder meer enkele scherven van terra sigillata, het glanzend-rode luxe-vaatwerk van de Romeinen. Los op het terrein werd nog een Romeinse munt gevonden, waarschijnlijk daterend uit de eerste helft van de 2de eeuw (zie over de Romeinse vondsten in Amersfoort en omgeving ook Flehite 9 (1977), blz. 12-13).

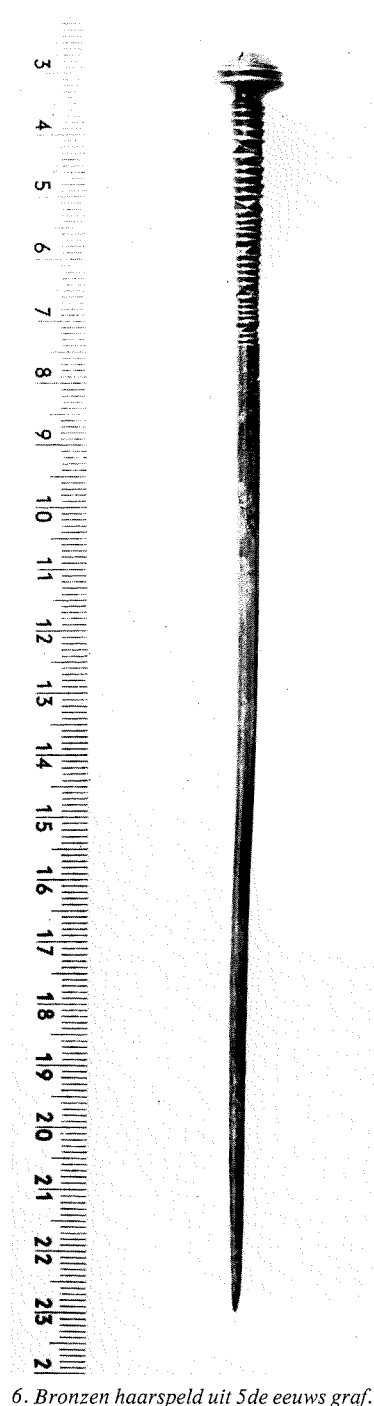
De Romeinse nederzetting van Oud-Leusden lag ver buiten het Romeinse Rijk, waarvan de noordgrens door de Rijn werd gevormd. 'Echte Romeinen' hebben er dan ook niet gewoond. Het is moeilijk te zeggen wie er wel woonden. Misschien waren het de nakomelingen van de bewoners van de eerder genoemde IJzertijd-boerderijen; misschien zijn er vanuit het oosten nieuwe bevolkingselementen (bij) gekomen. In ieder geval duiden de Romeinse importen erop, dat men wel contact had met het Romeinse Rijk. Dat zullen voornamelijk handelscontacten zijn geweest.

4. Volksverhuizingstijd

Midden tussen de graven van het hierna te bespreken Merovingische grafveld kwamen twee 5de-eeuwse graven aan het licht. Eén ervan bevatte een prachtige bronzen haarspeld (afb. 6). Hoe deze graven in het totaalbeeld van de bewoning bij Oud-Leusden moeten worden ingepast, is nog geheel onduidelijk.

5. Handgevoormd aardewerk uit mogelijk Romeins graf.

6. Bronzen haarspeld uit 5de eeuwse graf.

5. Vroege middeleeuwen

Tijdens het proefonderzoek van de A.W.N. en de opgravingscampagne 1983 waren wel wat vroeg-middeleeuwse vondsten gedaan, maar nauwelijks sporen uit die periode ontdekt. De nederzetting Lisiduna, waarom het eigenlijk was begonnen, was dus aan het eind van 1983 (nog) niet gevonden.

In 1984 veranderde die situatie radicaal. Meteen al bij het begin werd, in het gedeelte afb. 1, II, een aantal vroeg-middeleeuwse 'hutkommen' — werkhutjes van ca. 3 bij 2 m met in de grond uitgediepte vloer — ontdekt. Toen enkele maanden later een proefsleuf werd gegraven op een gedeelte van het terrein, waar wij eigenlijk niets verwachtten (afb. 1, IV, oost), kwamen verscheidene graven te voorschijn. Uiteindelijk werd hier een Merovingisch grafveld met ongeveer 160 skeletgraven bloot gelegd (afb. 7). Dit zal nu eerst worden besproken.

Het grafveld was aangelegd op een zandrug, die enkele meters boven de omgeving uitstak. De plattegrond (afb. 7) heeft een merkwaardige vorm: het lijkt wel of de graven gerangschikt liggen rondom een open ruimte. Misschien heeft in deze ruimte iets gestaan, dat men als 'heilig' beschouwde — zó heilig, dat men de graven er omheen groepeerde. Dat kan een gewijd gebouw zijn geweest, een geheimzinnige oude grafheuvel, of een heilige boom. Van een gebouw of een grafheuvel is overigens bij de opgraving geen enkel spoor waargenomen. Een andere mogelijkheid is, dat er in het midden wel degelijk graven hebben gelegen, maar dat deze bij een latere egalisatie van de top van de rug zijn verdwenen.

In veel gevallen is voor de begraafing een kist gebruikt; van het hout ervan was nu natuurlijk niets meer over, maar de wanden tekenden zich meestal af als donkere banen in de lichtere vulling van de grafkuil.

De skeletten zelf waren bijna altijd volledig vergaan, want ook op deze plaats was haast al het botmateriaal in de zure grond opgelost. Toch was het vaak mogelijk de ligging van de skeletten vast te stellen. Toen het bot nog aanwezig was, hebben zich er namelijk harde korsten op en omheen gevormd, bestaande uit uit de grond neergeslagen stoffen, waarschijnlijk ijzer- en mangaanverbindingen. Deze korsten bleven bewaard, ook toen het bot zelf verdween. Bij de opgraving konden ze voorzichtig worden vrij geprepareerd en konden daarna ligging en vorm van essentiële

skeletdelen, bij voorbeeld van hoofd en benen, worden nagegaan. In enkele gevallen was het mogelijk op deze manier een bijna compleet skelet zichtbaar te maken, zonder dat er een spoortje bot van over was (afb. 8)! Uiteraard was het niet mogelijk van dergelijke skelet-'afdrukken', hoe volledig ook, vast te stellen of het om een vrouwelijke of mannelijke dode ging. Bij een aantal graven waren echter andere gegevens voorhanden, die een bepaling van het geslacht wel toelieten.

In de Merovingische tijd bestond de gewoonte, dat aan sommige doden voorwerpen ('bijgaven') in het graf werden meegegeven, die kennelijk bedoeld waren voor gebruik in het hiernamaals (aanwijzingen, dat het Christendom zijn intrede al had gedaan, zijn in dit grafveld niet gevonden). Een man kreeg één of meer wapens mee, zoals zwaard, lans en/of schild, en een vrouw kralen en sieraden. Ook in Oud-Leusden is een aantal graven met dergelijke bijgaven uitgerust: in die gevallen kunnen wij het geslacht van de dode dus wel bepalen. Behalve wapens worden in Merovingische manngraven ook beslagstukken voor de gordel gevonden. In de 7de eeuw zijn die meestal van ijzer en vaak kunstig ingelegd met zilver en soms messing en/of goud. Zulke beslagstukken zijn in Oud-Leusden eveneens aangetroffen (afb. 10).

In veel midden-Nederlandse grafvelden uit de Merovingische periode komen behalve skeletgraven ook grote aantallen crematie-bijzettingen voor. In Oud-Leusden is één urn met crematieresten gevonden, overigens in verstoorde positie: hij was duidelijk bij ploegen een eind meegesleurd en zwaar beschadigd. Misschien zijn meer van dergelijke crematie-bijzettingen bij grondwerk op de rug totaal vernield en spoorloos verdwenen. De schrijver van dit artikel gelooft echter niet, dat het er veel zijn geweest. Was het percentage crematie-bijzettingen in Oud-Leusden hoog geweest, dan hadden toch in ieder geval enkele ervan intact moeten worden gevonden.

De datering van de graven is ook weer alleen mogelijk aan de hand van eventuele bijgaven. Op die manier kunnen de oudste graven — afgezien van de twee eerder genoemde 5de-eeuwse — gedateerd worden in de tweede helft van de 6de eeuw, en de jongste in de eerste helft van de 8ste. Het grafveld is dus een kleine twee eeuwen in gebruik geweest, tussen ongeveer 550 en 750. De einddatum komt overeen met die van vele andere

7. Plattegrond van het Merovingische grafveld. De gestippelde graven zijn onzeker.

8. Skeletafdruk in Merovingisch graf. De donkere vlekken er omheen zijn de resten van de vulling van de grafkuil.

Merovingische grafvelden in noordwest-Europa. Als gevolg van de voortschrijdende christianisering werden de oude grafvelden in de loop van de 8ste eeuw verlaten en kwam de gewoonte op de doden bij de kerken te begraven. De begindatum werpt belangwekkende vragen op. Het is namelijk juist in die periode — tweede helft 6de eeuw — dat de adel in het noorden van het Frankische Rijk geïnteresseerd raakte in onze streken en die begon te koloniseren. Zouden de mensen, die in Oud-Leusden begraven lagen, als Frankische kolonisten naar ons gebied gekomen zijn? Dit zou begrijpelijk maken waarom Karel de Grote, een telg van die zelfde noord-Frankische adel, het gebied kon wegschenken: het behoorde gewoon tot het eigen erfgoed van zijn geslacht. Aan de andere kant wordt de aanwezigheid van de 5de-eeuwse graven hiermee natuurlijk niet verklaard.

De nederzetting, waartoe het grafveld behoorde, bevond zich in afb. 1, II, met name in het westelijke gedeelte ervan. De hutkommen zijn boven al genoemd. Er zijn ook grotere houten huizen geweest. De plattegronden daarvan laten zich echter

moeilijk in hun geheel reconstrueren, daar juist in dit gedeelte van de opgraving sporen uit vele periodes door elkaar liggen. Bovendien zijn door de activiteiten van de bewoners in de latere middeleeuwen veel oudere resten verdwenen. Verdere studie zal de structuur van de vroeg-middeleeuwse nederzetting overigens nog wel duidelijker maken. Met vrij grote zekerheid zullen wij dan kunnen zeggen, dat wij eindelijk weten hoe Lisiduna eruit heeft gezien.

Over de vondsten uit het grafveld is reeds één en ander gezegd. Er zijn vele mooie voorwerpen van metaal bij. De vondsten uit de nederzetting bestaan weer voornamelijk uit aardewerkscherven. Nog steeds zijn er twee soorten: grof, handgevoerd aardewerk, dat in de buurt moet zijn vervaardigd, en fijnere, op de draaischijf gevormde keramiek, die uit zuidelijker streken werd geïmporteerd.

6. Latere middeleeuwen

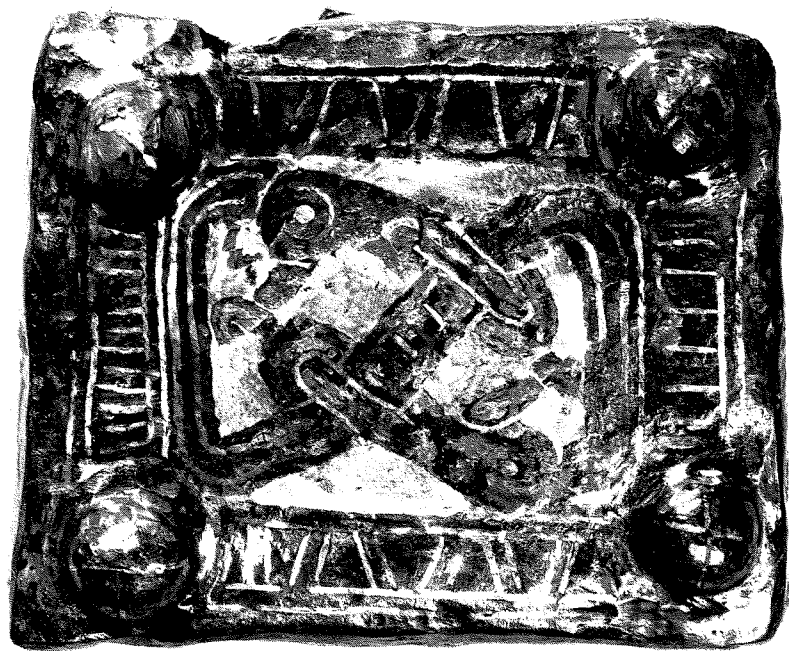
Voor in de 11de en 12de eeuw heeft Oud-Leusden — wij mogen de nederzetting nu toch wel zo noemen — een groot oppervlak beslagen. In alle delen van de opgraving zijn sporen uit deze periode aangetroffen en hoogst waarschijnlijk heeft de bebouwing zich nog wel buiten het tracé van Rijksweg A28 voortgezet.

De huisplattegronden zijn nu vaak vrij gemakkelijk te onderscheiden, daar de kuilen, waarin de dakdragende palen werden ingegraven, veel groter waren dan die uit vroegere periodes. De meeste boerderijen hadden een enigszins 'bootvormige' plattegrond, doordat de rijen dakdragers niet evenwijdig verlopen, maar aan de beide uiteinden iets naar elkaar toe bogen. Hun lengte was gemiddeld ca. 21 m, hun grootste breedte 7 à 8 m. Die breedte kan in werkelijkheid wat groter zijn geweest, indien wij aannemen, dat de huiswanden nog buiten de rijen dakdragers waren geconstrueerd. Met zekerheid valt dit niet te zeggen, omdat de wanden kennelijk te ondiep waren ingegraven om er tijdens de opgraving nog een spoor van te vinden.

Twee plattegronden vallen op door hun enorme breedte: rond de 12 m. De ene werd ontdekt in het zuidwesten van afb. 1, II, de andere ongeveer in het midden van afb. 1, IV (afb. 11). Ze dateren beide uit de tweede helft van de 12de eeuw. Ze worden drieschepig genoemd, omdat de ruimte binnen het huis in de lengterichting in drieën wordt gedeeld door de rijen palen. In het artikel van de hand van G. van Haaff, *Oud-Leusden. Rekonstruktie van een 12de eeuwse boerderij*, opgenomen in dit zelfde nummer van het tijdschrift, zal worden uiteengezet hoe met behulp van de gegevens, die zo'n plattegrond verschaft, het huis, dat er eens heeft gestaan, kan worden gereconstrueerd. Zouden in deze beide grote huizen de rijkste boeren van het dorp hebben gewoond?

Behalve de boerderijen hebben er natuurlijk nog veel meer gebouwen gestaan: grote en kleine schuren, hooibergen, misschien werkplaatsen. Van vele daarvan zijn de plattegronden ontdekt. Opvallend is verder het grote aantal waterputten uit deze periode. Ze zijn in alle delen van de opgraving aan het licht gekomen, maar vooral in afb. 1, II en III (oostelijke gedeelte). Als putschacht diende meestal een oude houten ton (afb. 13), maar soms ook wel een uitgeholde boomstam, zoals bij de door de A.W.N. ontdekte waterput (afb. 2).

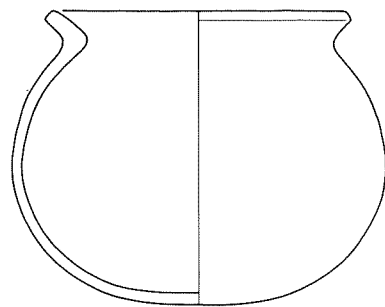
9. Gezicht op de toren van Oud-Leusden. Aquarel door M. W. Smijntink (eind 19de eeuw).

10. Gordelbeslag uit 7de eeuws Merovingisch mannegraf. IJzer, ingelegd met zilver en messing. De versiering beeldt een tweekoppig fabeldier uit; de koppen bijten in het eigen lijf.

11. Plattegrond van de brede 12de eeuwse boerderij, zoals die er in het veld uitzag (de paalkuilen zijn verticaal 'door midden gesneden').

12. Kogelpot uit de 12de eeuw. Schaal: 1:4.

Over de structuur van het dorp kan op dit moment nog niet veel worden gezegd. Uitspraken daarover zijn pas mogelijk na een gedetailleerde bestudering van de gehele opgravingsplattegrond. Het lijkt er echter op, dat de hoeven gerangschikt lagen aan een door het dorp lopende weg. Het is mogelijk, dat de Vlooswijkseweg en (een gedeelte van) de oude Doornse Grindweg eveneens tot het middeleeuwse wegenstelsel hebben behoord, maar ook daarover heeft de schrijver nu nog geen enkele zekerheid.

Het wordt een beetje saai, maar weer bestaan de vondsten grotendeels uit aardewerkscherven. Opnieuw kunnen de twee bekende soorten worden onderscheiden: handgevormd en gedraaid. De handvorm bij uitstek in deze periode is de kogelpot, zo genoemd, omdat hij inderdaad een kogelvorm heeft (afb. 12). Door deze vorm was hij uitermate geschikt voor een bepaalde manier van koken: de pot werd in de hete as van het haardvuur ingebed; bij het inzakken van de as veranderde hij schoksgewijs van positie, maar viel hij veel minder gemakkelijk helemaal om dan een pot met een echte bodem. Onder de opgravingsvondsten van Oud-Leusden vormen scherven van middeleeuwse kogelpotten wel de grootste categorie. Veel minder talrijk is het op de draaischijf gevormde aardewerk uit deze periode. Het wordt vaak genoemd naar de pottenbakkerscentra, waar het werd vervaardigd, zoals Pingsdorf in Duitsland en Andenne in België. Er is nog één andere grote vondstcategorie: de ijzerslakken, afvalprodukt van ijzerwinning. Die ijzerwinning moet in Oud-Leusden in de latere middeleeuwen — en misschien al eerder — van buitengewoon belang zijn geweest, uiteraard naast het gewone middel van bestaan: de landbouw. Als ijzererts werden waarschijnlijk de oerbanken gebruikt, die hier vroeger aanwezig geweest moeten zijn, en misschien ook zogenaamde klapperstenen. Oerbanken zijn lagen met een hoog gehalte aan ijzeroxyde, die onder bepaalde omstandigheden op natuurlijke wijze in de bodem ontstaan. Klapperstenen zijn natuurlijke ijzerconcreties. De aanwezigheid van ijzererts kan één van de redenen zijn geweest, die de vestiging van nederzettingen op deze plaats aantrekkelijk maakten. Hierbij moet wel worden aangetekend, dat nu nog niet met zekerheid kan worden gezegd in welke periode men precies met de winning van het ijzer is begonnen.

13. Verticale doorsnede door een middeleeuwse waterput. De vorm van de ton, die als putschacht is gebruikt, tekent zich duidelijk af. De diepte van de put vanaf het opgravingsvlak is ruim 2 m.

Het einde

Tot in de 12de eeuw moet Oud-Leusden een bloeiende nederzetting zijn geweest en was het ongetwijfeld de belangrijkste plaats in de regio. Amersfoort wordt pas in 1028 voor het eerst genoemd en schijnt toen niet meer te zijn geweest dan een gehucht, zonder eigen kerk. Het lijkt er echter op, dat vanaf de 13de eeuw de rollen werden omgedraaid: Oud-Leusden raakte in verval en Amersfoort was in opkomst. Het verval van Leusden is archeologisch af te lezen uit de afname van de vondsthoeveelheden in de 13de en latere eeuwen. De opkomst van Amersfoort blijkt bij voorbeeld uit het feit, dat de Amersfoorters in de 13de eeuw een eigen kerk kregen, die niet onderhorig was aan die van Leusden. Tot dan toe hadden de Amersfoorters in Leusden moeten kerken! Vanaf de 13de eeuw werd Oud-Leusden kennelijk door Amersfoort overvleugeld, maar de opkomst van Amersfoort is waarschijnlijk niet de enige reden voor de achteruitgang van Oud-Leusden. Uit de verticale doorsneden — profielen — die op verschillende plaatsen in het opgravingssterrein zijn gemaakt, blijkt, dat bovenop de 12de-eeuwse

lagen vaak fijn stuifzand ligt. Vermoedelijk heeft juist de grote uitbreiding van Oud-Leusden in de 11de/12de eeuw de eigen ondergang in de hand gewerkt. Door ontbosing zal het akkerareaal voortdurend zijn uitgebreid, maar daardoor kon de wind ook steeds meer vat krijgen op het zand. Er zullen zandverstuivingen zijn opgetreden, die het bewerken van de akkers als maar moeilijker maakten. Misschien was dat wel de eigenlijke genadeslag voor Oud-Leusden. De kerktoeren (afb. 9) is nu nog de enige directe herinnering aan het oude Leusden. Misschien zijn ook boerderij Vlooswijk en het oudste gedeelte van het wegrestaurant op de hoek van de Vlooswijkse- en de Dodeweg nog verre nakomelingen van gebouwen, die eens in het middeleeuwse Leusden hebben gestaan. Verder is er niets meer, en als de rijksweg eenmaal klaar is, zullen ook de meeste sporen in de bodem zijn uitgewist. Wie deze weg gebruikt moet er nog maar eens aan denken, dat zij of hij rijdt over grond, waar meer dan tien eeuwen lang mensen hebben gewoond en gewerkt en zijn begraven.

Oud-Leusden Rekonstruktie van een 12de eeuwse boerderij

G. van Haaff

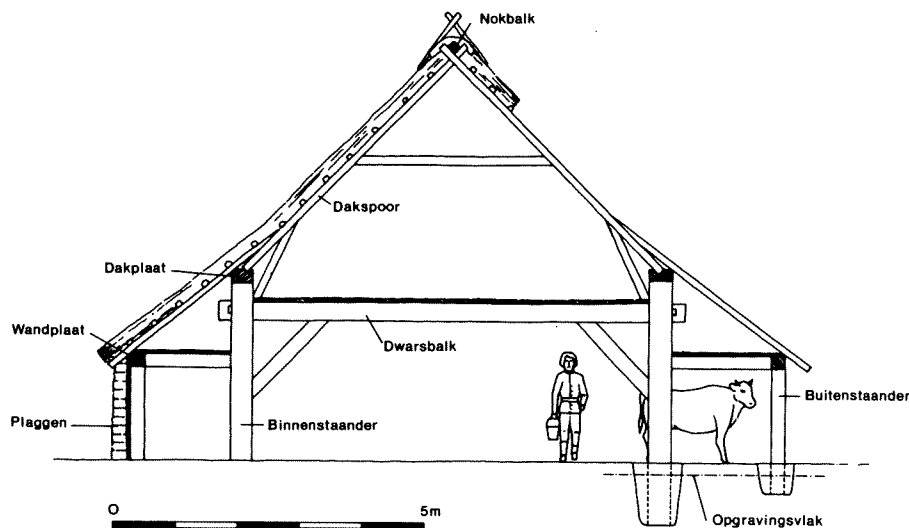
Tijdens de opgravings-campagne van 1984 werden paalkuilen teruggevonden van een geïsoleerd liggende boerderij-plattegrond (zie artikel van W. J. van Tent in dit nummer). Aardewerkscherven uit een aantal van deze paalkuilen maakten het mogelijk de restanten van deze boerderij te dateren tussen 1150 en 1200. Reeds gedurende de opgraving werd duidelijk, dat het oorspronkelijke loopvlak door verschillende vormen van erosie verdwenen was. Informatie over wandkonstruktie, haardplaats e.d. was hier dan ook niet voorhanden. Toch bleken de overgebleven paalkuilen — afzonderlijk en in totaliteit met elkaar — nog zoveel bijzondere informatie te bevatten, dat besloten werd deze boerderij-plattegrond te gebruiken voor een rekonstruktie. De ontdekking van een vergelijkbare plattegrond elders in de opgraving, die voor een deel werd afgedekt door een 13de eeuwse stuifzandlaag, leverde enige aanvullende informatie op.

De opgravingsgegevens laten het volgende zien:

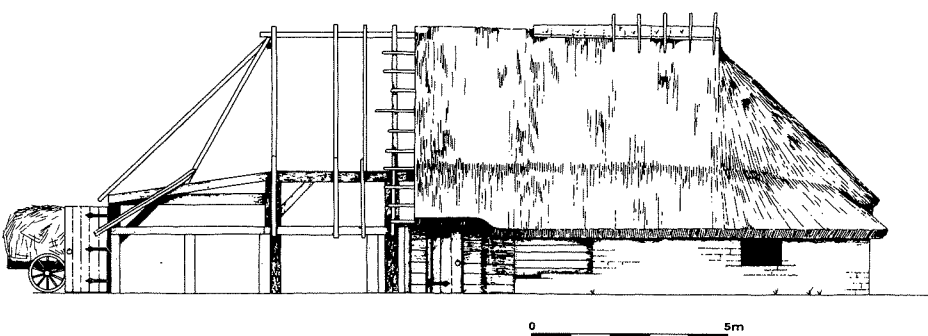
- De lengte/breedte verhouding moet ca. 20 x 12 m zijn geweest, in tegenstelling tot de gebruikelijke plattegronden uit deze periode, waarvan de maten ca. 22/25 x 7/8 m bedragen. De uitzonderlijke breedte lijkt te zijn ontstaan door het centrale deel (20 x 8 m) naar weerskanten met 2 m uit te breiden, waardoor een duidelijke drie-schepigheid is ontstaan.

- De lange zijden laten (nog) een lichte 'bootvorm' zien, terwijl de korte 'kopse' kanten vrijwel recht moeten zijn geweest.
- Duidelijk zijn drie ingangspartijen vastgesteld. Aan de ene korte zijde een smalle ingang (ca. 1 m) en aan de andere een brede (ca. 2 m). In de westelijke lange wand — iets uit het midden — bevindt zich een smalle ingang, waarvan de paalkuilen van de inspringende deurposten diep ingegraven zijn.

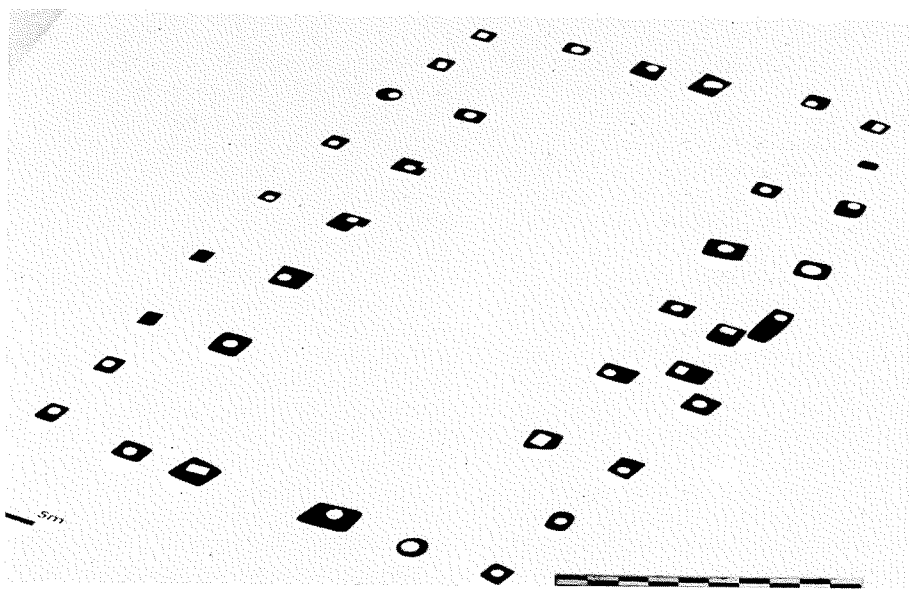
- De tien binnenste paalkuilen (twee rijen van vijf; eveneens licht 'bootvormig') zijn veel dieper ingegraven dan de overige. De kuilen hebben een diameter van 0.75-0.80 m en een (vastgestelde) diepte van 0.80-1.00 m. Uit de 'kernen' in deze paalkuilen kan worden afgeleid, dat de palen, die erin stonden, in elk geval rechtop hebben gestaan, voor een deel afgekant (rechthoekig) moeten zijn geweest en een doorsnede van ca. 0.35 x 0.35 m moeten hebben gehad.

1. Dwarsdoorsnede door de 12de eeuwse boerderij.

2. Deels lengte-doorsnede door, deels zij-aanzicht van de boerderij.

3. 'Oblique' opname van de getekende plattegrond van de boerderij, ten dienste van een perspectivische weergave.

Het vaststellen van de nokhoogte en de dakhoek

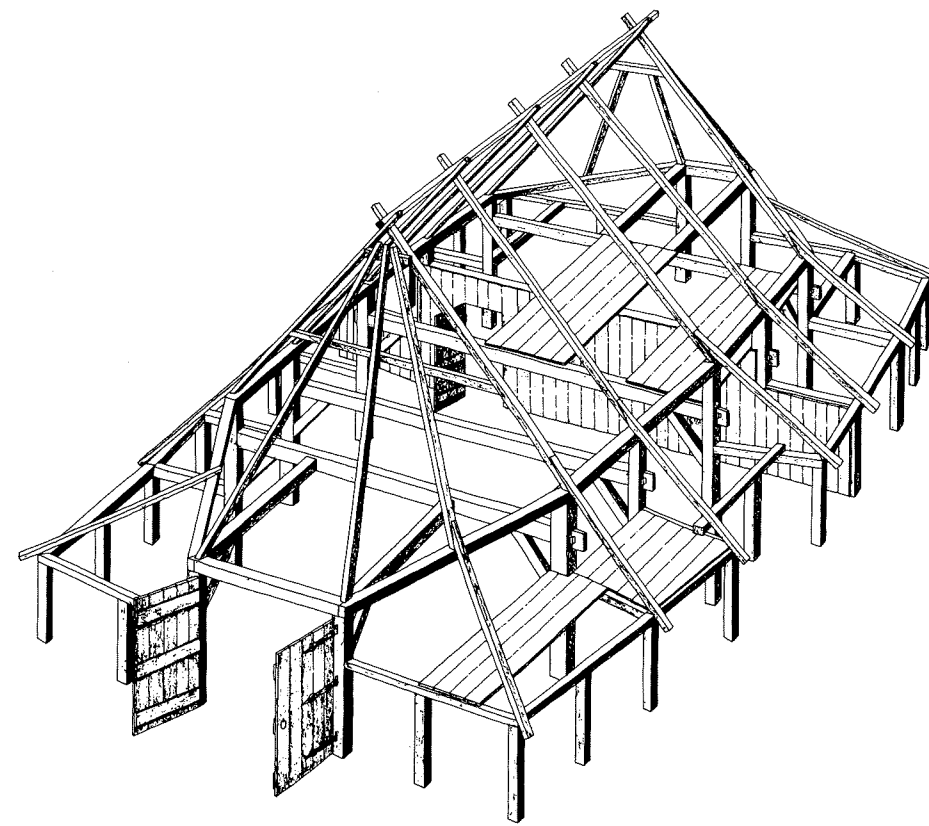
Afbeelding 1 laat een doorsnede zien over de boerderij, zoals deze er mogelijk heeft uitgezien. Vanuit de plaats van de gevonden paalkuilen zijn palen opgericht, die qua dikte overeenkomen met de gemiddelde teruggevonden 'kernbreedte' (voor de binnenstaanders 35 x 35 cm, voor de buitenstaanders 25 x 25 cm). Uit literatuurvermeldingen zijn een aantal gegevens bekend, die nodig zijn voor de verdere opbouw:

- De binnenstaanders zijn met elkaar verbonden door horizontale dwarsbalken op een hoogte, die voor de mens rechtopgaand vertoeven mogelijk maakt. Hier is de onderkant van de dwarsbalk gebracht op 2.25 m boven het loopvlak, waarbij korbelen (schoor aan de binnenzijde tussen staander en dwarsbalk) het geheel waarschijnlijk verstevigden. De totale lengte van de binnenstaanders is gehouden op ca. 2.80 m. Hier bovenop komen in de lengterichting van de boerderij de z.g. dakplaten te liggen. Dit zijn balken die de binnenstaanders in de lengterichting verbinden.

- De buitenstaanders zijn door een iets lichtere horizontale dwarsbalk met de binnenstaanders verbonden op een hoogte van ca. 1.50 m en worden, evenals de binnenstaanders, in de lengterichting onderling door dakplaten — die hier wandplaten heten — met elkaar verbonden.

- Een ander uitgangspunt is, dat boerderijen in deze tijd naar alle waarschijnlijkheid gedekt geweest zijn met een 'zadeldak' (dit heeft een lichte knik in de dakhoek ter hoogte van de dakplaat). Zouden de buitenstaanders minder dan 1.50 m hoog zijn, dan zou het effect van het zadeldak geheel teniet gedaan worden.

Met behulp van deze informatie was het mogelijk een nokhoogte vast te stellen van ca. 6.50-7.00 m boven loopvlak en de dakhoek te bepalen op 45°. De zwaardere daksporen rusten op de dakplaat van de binnenstaanders en zijn bovenin met de nokbalk verbonden. Ze zullen onderling ongetwijfeld door een of twee dwarsbalken met elkaar verbonden zijn geweest. De onderste daksporen verbinden dak- en wandplaat met elkaar en zorgen zo voor de lichte knik in het dak, waardoor het zadeldak ontstaat. Hoewel de wand van de boerderij in deze periode in de meeste gevallen in de lijn van de binnenstaanders wordt gedacht, lijkt — vooral door

4. Perspektivische tekening van het 'skelet' van de boerderij.

de ingangspartij in de lange zijde — de veronderstelling gerechtvaardigd, dat de wand zich tussen of tegen de buitenstaanders moet hebben bevonden.

Lengtedoorsnede

Met deze gegevens werd het mogelijk de lengte-doorsnede en voor een deel het uiterlijk van de boerderij te rekonstrueren (afb. 2). De aanwezigheid van een brede ingang aan een korte zijde van de boerderij doet vermoeden, dat we hier met een hoge en brede stalingang te maken hebben, waardoor redelijkerwijs bijv. een kar met hooi naar binnen gereden kan worden. Hiervan uitgaande kunnen de dakplaten (ook bij de smallere ingang aan de andere korte zijde) schuin naar beneden doorgetrokken worden naar de bovenkant van deze ingangskonstrukties. Dit heeft tot gevolg, dat het zadeldak ook naar de kopse kanten voor een groot deel wordt gehandhaafd, en dat de 'bootvorm' van de dakplaat, die bij de meer bootvormige smallere boerderijen gebruikt moet zijn, intact blijft. Of het ontbreken van een middenstaander aan de kopse kanten (eigenlijk zouden het er 7 moeten zijn in plaats van 5) hiermee verband houdt, is onduidelijk. Ook het ruimte-aspekt kan hierbij een rol spelen. In de lengterichting lijken dwarsbalken tussen de middenstaanders i.v.m. de stevigheid van de konstruktie aanneemelijk. Dit biedt tevens de mogelijkheid om met planken of anderszins zolderruimte te creëren. Voor zover kon worden vastgesteld, lijkt de boerderij in een woon- en een stalgedeelte te zijn verdeeld.

Bij een plattegrond elders in de opgraving, werden aan een van de korte zijden resten van een lemen vloer met een haardplaats gevonden. Het doorvoeren van de dakhoek aan de korte zijde met de smalle ingang resulteerde in een hoogteverschil, dat naar alle

waarschijnlijkheid uitgelegd moet worden als de plaats van een 'rookgat' in de nok. Gezien het warmte-aspekt lijkt een wand tussen woon- en stalgedeelte acceptabel en niet onlogisch. De dakbedekking zal bestaan hebben uit riet of anderszins, op de nok afgedekt door plaggen, die door 'ruiters' op hun plaats werden gehouden. Ten aanzien van de wandkonstruktie bestaat meer onzekerheid. Gezien het volledig ontbreken van resten 'huttenleem' ligt het niet voor de hand dat de wand uit met leem aangestroken vlechtwerk bestond.

Vooralsnog is er vanuit gegaan, dat de wand uit planken, balkjes of iets dergelijks heeft bestaan, bekleed met (ruim voorhanden zijnde) plaggen. Of de gehele boerderij zo is bekleed, of alleen maar het woongedeelte, blijft moeilijk te zeggen. Het woongedeelte heeft mogelijk enige (kleine) ramen gehad om wat licht in de duisternis te brengen. Per slot van rekening is het gebruik van glas bekend in deze tijd.

Perspektivische weergave

Van de uit de opgravingsgegevens geëxtraheerde plattegrond werden foto's vervaardigd vanuit verschillende horizontale en vertikale hoeken om tot een perspectivische weergave te komen. Hiervoor werd de plattegrond voorzien van een schaalverdeling die het mogelijk maakte om de juiste verhoudingen aan te houden (afb. 3). Na een aantal studies bleek dat het in afb. 4 gebruikte 'vogelvlucht-perspektief' zich het beste leent om zoveel mogelijk te laten zien van de totale rekonstruktie van het boerderij-skelet.

Literatuur:

H. A. Heidinga, 'De Veluwe in de vroege middeleeuwen'. *Aspekten van de nederzettingssarcheologie van Kootwijk en zijn burens* 1984, p. 41-51.
A. Zippelius, 'Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenhaus in Mitteleuropa', *Bonner Jahrbuch*, 1953, nr. 153, p. 33.

Architectuuronderzoek Amersfoort, geïnventariseerd en gedocumenteerd

C. van den Braber

Vooruitstrevend Behoud en het 'jonge monument'

In juni 1979 bracht het gemeentebestuur een nota over de monumentenzorg in Amersfoort uit, met als titel 'Vooruitstrevend Behoud'. De raad, die het stuk in zijn volledigheid aannam, bepaalde daarmee voor de komende jaren het beleid over de manier van omgaan met waardevolle architectuur, historische plekken en karakteristieke situaties in de stad. De twee eerste voorstellen uit de nota bepleitten het inventariseren en het documenteren van het grondgebied van Amersfoort en Hoogland. 'Het documenteren heeft de intentie om, zoveel mogelijk door het hanteren van objectieve maatstaven, orde op zaken te stellen. Om als het ware de bebouwing van zo'n veertig jaar en ouder, ook in detail, te catalogiseren en om in zakelijke afwegingen over te gaan tot het bepalen van een waarde, esthetisch, historisch'. Met het invoeren van die termijn van veertig jaar kwam de 'monumentenzorg' ineens een stuk dichterbij. De Monumentenwet van 1961 hanteerde, dat moet worden toegegeven, een periode van vijftig jaar als één van de criteria. Evenwel, de praktijk van de bescherming liet het meestal reeds afweten, wanneer het ging om gebouwen van even ná 1850. Toch ontstond, vrijwel meteen na het inwerking treden van de wet, een belangstelling voor de architectuur waarnaar nog kort tevoren niet werd omgekeken. Vooral voor neo-stijlen van het laatste kwart van de vorige eeuw, of nog erger, het eclecticisme, waarbij zo voor het oog diezelfde neo-stijlen op een onheuse manier door elkaar werden gehaspeld, had men tot op dat moment nauwelijks enige waardering.

Wel beter in de markt lagen de Amsterdamse School, de Stijl, het Functionalisme en de Delftse School. Zij het, voor een belangrijk deel toch bij de vakmensen en de rechtstreeks geïnteresseerden. Maar ja, om daar nu meteen maar monumenten in te zien, dat ging toch wel wat ver. Niettemin, Heemschut kon in het aprilnummer van 1974 melding maken van het feit dat de Monumentenraad had besloten om 131 roomskatholieke kerken, vier kapellen en één kerktoeren, gebouwd tussen 1825 en 1924 onder de bescherming van de Monumentenwet te brengen. Later zouden spoorwegstations, vuurtorens en gemalen volgen. Zo mocht Amersfoort in 1974 het station aan het Smallepad aan haar

monumentenlijst toegevoegd zien. Tot een geweldige uitbreiding van het aantal geklassificeerde monumenten kwam het echter niet. De bij het rijk beperkte mogelijkheden, van personele en materiële aard, stonden een slagvaardig beleid duidelijk in de weg. Intussen liepen belangrijke 'jonge monumenten' ernstig gevaar. Het Art-Nouveau kantoor van 'De Utrecht' in Utrecht zou het niet halen. Op 2 oktober 1979 deed de staatssecretaris van het toenmalige ministerie van C.R.M. een beroep op de gemeentebesturen, medewerking te verlenen aan een inventarisatie en een registratie van de architectuur uit de periode 1850-1930. Een suggestie die in Amersfoort kort tevoren in Vooruitstrevend Behoud al was geregeld en waarover een besluit was gevallen.

Inventariseren

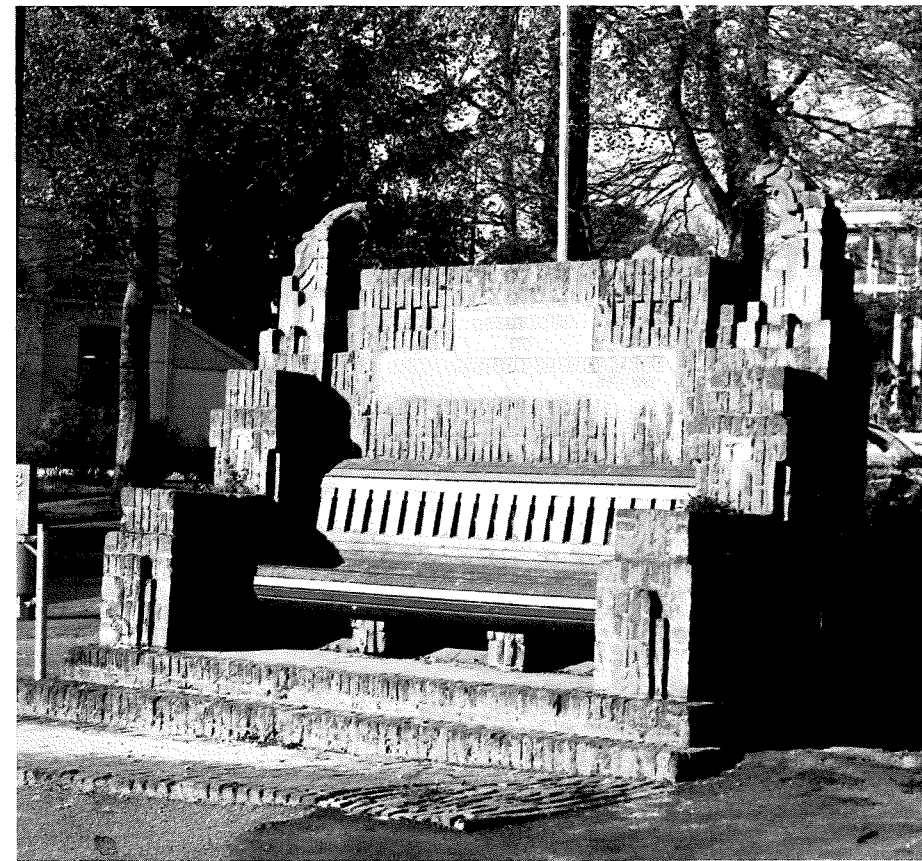
Wat betreft de daadwerkelijke aanpak van het inventariseren, andere plaatsen waren al voorgedaan, zoals Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Baarn en Hilversum beschikten zelfs over uitgewerkte rapporten met overzichten van jonge monumenten. Intussen werd het onderwerp binnen de dienst gemeentewerken en de gemeentelijke monumentencommissie meermalen besproken. Een door het bureau restauraties gemaakte nota Inventariseren en Documenteren kon in juni 1981 aan het college van burgemeester en wethouders worden aangeboden. In dit stuk werd geprobeerd het belangrijkste motto van Vooruitstrevend Behoud 'Monumentenbeleid is méér dan alleen een restauratiebeleid', inhoud te geven. Nieuw aan deze gedachte was vooral het plan om, anders dan tot nu toe gebruikelijk was, de idee van de monumentenzorg in andere vakgebieden te integreren. Hieraan lag de opvatting ten grondslag dat, voorafgaande aan ontwikkelingen en veranderingen van wijken, buurten en afzonderlijke objecten, de historische waarden en hun karakteristieke betekenis nauwkeurig dienden te worden onderzocht. Vanzelfsprekend waren dit geen splinternieuwe zaken. Historieonderzoek, inventarisaties van karakteristieke plekken en analyses van de bestaande toestand vormden al lang het grondpatroon waarop stedenbouwkundige plannen werden gemaakt en beoordeeld, beplantingen werden ontworpen, verkeersoplossingen werden bedacht en vorm werd

gegeven aan restauraties en rehabilitaties. Deze voorbereidende werkzaamheden hadden steeds het karakter van op zichzelf staande onderzoeken, 'ad hoc'. In het bijeen brengen van het materiaal ging naar verhouding veel tijd zitten. De gegevens moesten iedere keer opnieuw als het ware 'uit het niets' worden opgediept. Ze hadden bovendien weinig relaties met aanpalende studies, sloten er nauwelijks op aan en werden na bewezen diensten in een kast gestopt en vergeten. Het inventariseren en documenteren zou verbetering kunnen brengen in deze gang van zaken. Minder gelegenheidswerk, meer het op voorhand doorlichten, opmerken en registreren van dingen met een cultuurhistorische betekenis.

Het onderzoek dat gemeentewerken en de commissie voor ogen stond onderscheidde een drietal niveaus.

- Historische structuren,
- karakteristieke ensembles en
- afzonderlijke objecten.

Deze indeling bedoelde een op praktisch werken gerichte relatie aan te brengen tussen de geschiedkundige ontwikkeling van de verschillende wijken, de kenmerkende complexen binnen deze gebieden, die bovenal een nog oorspronkelijke samenhang moesten bezitten, en verder, de waardevolle architectuur-historische voorbeelden, zoals gebouwen, bruggen enz. In de zomer van 1981 besloot het gemeentebestuur om het beschikbaar stellen van de financiële middelen, noodzakelijk voor het inventariseren en het documenteren van de jongere bouwkunst, te beoordelen bij het behandelen van de begroting van 1982. Uiteindelijk leidde dit voornemen tot een raadsbesluit waarin het benodigde krediet werd verleend en dat bovendien voorzag in het aanstellen van drs. M. A. Cramer te Hilversum, die het werk moest gaan doen.

Bank ter herinnering aan jkvr. Christine de Bosch Kemper (1840-1924), op de hoek van de Utrechtseweg en de Prins Frederiklaan (1924).

Max Cramer

Cramer, architectuur-historicus van beroep, had, voor hij bij gemeentewerken kwam, al het nodige op dit gebied gedaan. In 1977 stelde hij met anderen een videoprogramma samen: 'Zonnestraal, een verloren monument?' (een vraag die nog steeds actueel is — v. d. Br.). Voor de tentoonstelling over de Stichting Goed Wonen 1946-1968, in het Haarlemse Frans Hals Museum en het Groninger Museum deed hij voorbereidend onderzoek. Hij maakte in 1978 deel uit van de projectgroep 'Eredienst en Kerkinterieur in de zeventiende en achttiende eeuw'. Tijdens een stageperiode 1978-79 bij het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam bracht hij ordening in de Dudok-archieven. De voorbereidingen van de tentoonstelling van dezelfde architect en de bijbehorende catalogus resulteerden in de publikatie: 'W. M. Dudok 1884-1974'. Max Cramer studeerde op dit onderwerp in 1979 af als kunsthistoricus aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Werkzaam bij Bureau Zandvoort te Amersfoort deed hij vervolgens in 1980-1981 een architectuuronderzoek voor de gemeente Hilversum, met als doel, het inventariseren, fotograferen en documenteren van de bebouwing tussen circa 1750 en 1940. De resultaten werden neergelegd in het werkdocument 'Hilversum-Architectuuronderzoek'.

De opzet van het Amersfoortse documentatiewerk

De bedoeling van het op te zetten documentatiesysteem was intussen duidelijk geworden: de mogelijkheid te openen tot het geven van informatie over de waarde van de bebouwing na 1850. Een breed georiënteerde studie zou duidelijkheid moeten geven over de wijze waarop in het nabije verleden de Amersfoortse stadswijken rond het oude centrum hun plaats kregen. Eveneens moesten de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen in dit proces worden gesignaleerd. Architectuurstromingen vormen ook in deze stad een ketting, die het midden van de negentiende eeuw met onze tijd verbindt. Opmerken, beschrijven en waarderen dienden de kern te gaan vormen van het onderzoek. Deze voorgenomen opzet zou verder inzicht moeten geven in het gehalte en het aantal objecten in Amersfoort dat aanspraak kon maken op de kwalificatie 'jong monument'. Het onderzoek heeft zich ontwikkeld vanuit die brede oriëntatie om terecht te komen bij het object dat in het waarderingsproces hoog genoeg noteerde. Bij deze opzet werd vooraf een vijftal fasen doorlopen.

1. Literatuurstudie: artikelen in vaktijdschriften, opstellen en verslagen, geraadpleegd in het gemeentelijk archief van Amersfoort, de bibliotheken van Flehite, de Technische Hogeschool van Delft en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst in Amsterdam, gaven een eerste aanzet tot het inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad. Vanzelfsprekend werden in deze fase, de uit de geraadpleegde bronnen naar voren komende kritieken en recenties van tijdgenoten opgemerkt en in het voorbijgaan meegenomen.

2. Topografie: het chronologisch neerleggen en vergelijken van oud kaartmateriaal geeft de nodige 'momentopnamen'. Vanaf de eerste kadastrale meting van 1824, via de vroegste topografische kaart uit 1855, naar het eigentijdse materiaal, is een route waar veel te zien is. De richting die achtereenvolgens werd ingeslagen en de stedelijke groei die daarvan sprongsgewijs het gevolg was, lieten die ontwikkeling stap voor stap zien.

3. Criteria en inventarisatiekaart: intussen hadden de grote lijnen zich afgetekend, waar in Amersfoort de voor de stad belangrijkste karakteristieken lagen. Ook, welke criteria moesten worden gehanteerd om de meest waardevolle objecten scherp in beeld te krijgen. Het ontwikkelen van een inventarisatie-veldkaart behoorde tot de derde fase in het gereedmaken van het instrumentarium.

4. Veldwerk: de veldkaart was nodig om het buitenwerk te kunnen doen. Gedeeltelijk als check-list, voor een ander deel om ruimte te geven aan de architectuur-historische beschrijving, gaf de kaart de mogelijkheid om 'in het veld' de zichtbare feiten te noteren.

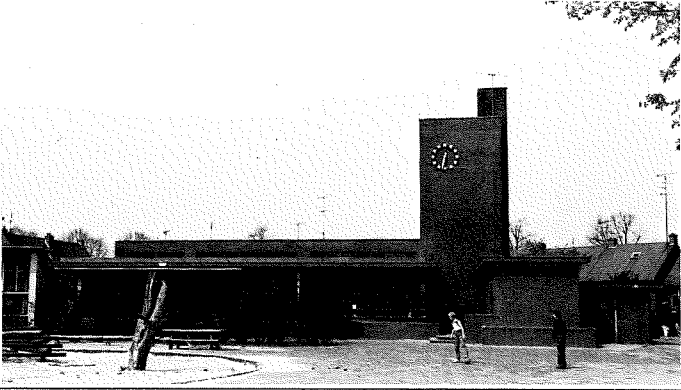
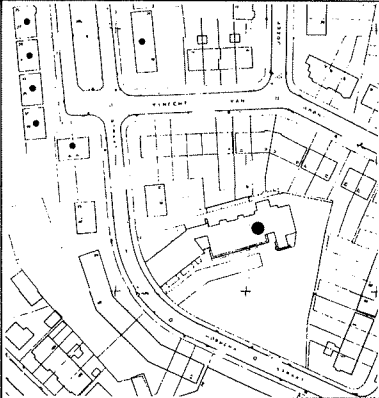
5. Archiefonderzoek: de veldkaart bood ook de mogelijkheid om van de gebouwen andere belangrijke gegevens op te nemen, zoals de opdrachtgever, de architect en het jaar van de bouw. In de meeste gevallen zouden het archief van het gemeentelijke bouw- en woningtoezicht en de gemeentelijke archiefdienst de benodigde informatie geven.

Met deze vijf fasen was het eerste en ook het meest tijdrovende deel van het werk gedaan.

De inventarisatiekaart

Dit onderdeel moet worden gezien als de natuurlijke opvolger van de veldkaart. Er zijn echter verschillen. Was de veldkaart de voorlopige bewaarplaats van allerlei gegevens, omstandigheden en aanwijzingen, de inventarisatiekaart ging een stap verder. Hierop werd, als aanvulling op het materiaal dat al bijeengebracht was, het bouwtype en de bouwstijl genoteerd. Ook werd de beschrijving van het object bijgewerkt, geflankeerd door een foto. Ook kreeg het een nadere motivering. Eén van de belangrijkste punten van de inventarisatiekaart wordt gevormd door de categorie-aanduiding, het waardeoordeel.

Om verder hierover iets te kunnen zeggen, is

BUREAU MONUMENTENZORG AMERSFOORT		INVENTARISATIEKAART	CATEGORIE:	***
Adres : Hobbemastraat 36-38 Deelgebied : Dorrestein Kad. aand. : B5797 Naam : Vincent van Goghschool oorspr. Openlucht- Huidige bestem.: school school Oorspr. bestem.: school, lagere openbare		Architect : C.B. v.d. Tak : Opdrachtgever : Gemeente Amersfoort Bouwjaar : 1932 Bouwtype : school Bouwstijl : Invloed W.M. Dudok (vijfde periode)		
		Beschrijving : school gebouwd als experimentele openluchtschool met zes klassen en gymnastieklokaal op L-vormige plattegrond. Slechts drie lokalen verwezenlijkt terwijl ook gymnastieklokaal, waarin reeds vormttaal ingangspartij gymnasium herkenbaar is, niet is uitgevoerd. Horizontaal volume in drie travéeën, één bouwlaag met bovenlicht, plat dak; rechts beëindigd door toren met klok; haaks daarop ingangspartij, één bouwlaag, plat dak. Lokalen op zuidzijde i.v.m. toetreding licht en lucht, grote raamvlakken in stalen kozijnen, omsloten door bakstenen muurvlak met bloembakken. Bovenlicht voor gang, die aan noordzijde is gelegen. Rechter volume gekenmerkt door rondboogvormige ingangspartij. Motivering : school van grote betekenis door architectonische vormttaal verwant aan 5e fase W.M. Dudok (vgl. Vondelschool H'sum), door sociale achtergrond i.v.m. openluchtschool en door stedenbouwkundige plaats in straatbeeld. Belangrijk werk binnen oeuvre van v.d. Tak.		
Situering 0 besch. stadsgez. 0 complex 0 plann. aanleg 0 solitair 0 ensemble 0 oriëntatie 0 Omgeving 0 dienstwoning 0 poortgebouw 0 koetshuis 0 garage 0 tuinhuis 0 schuur 0 0 0 park/tuinaanleg 0 bordes/trap 0 bomen 0 hekwerk 0 vijver 0 bestrating 0 plantsoen 0 straatmeubilair 0 Verbouwing 0 verbouw 0 onderpui 0 renovatie 0 dakpartij 0 restauratie 0 raam- deurind. 0 aanbouw 0 serre/balcon 0 voorgevel 0 decoratie 0 rechter gevel 0 gesch. muurw. 0 linker gevel 0 0 achtergevel 0		Literatuur : Bouwkundig Weekblad 1932, nr. 38, 341-342. Gegevens BWT : 1931, 65 bouw school 1949, 351 aanbouw Documentatiemap: Tek. archief BWK ja/ neen Fotoarchief : Microarchief BWK ja/neen Negatiefnummer : <i>5049-52</i> , Gemeentearchief ja /neen		
				

BUREAU MONUMENTENZORG AMERSFOORT		INVENTARISATIEKAART	CATEGORIE: ***				
Criteria		Adres: Hobbemastraat 36-38	zeer groot	groot	redelijk	weinig	geen
1.	Stedenbouwkundige context						
1.1	Stedenbouwkundige kwaliteit volgens toenmalig stedenbouwkundig denken	1.1	0	0	0	0	●
1.2	Betekenis object door stedenbouwkundige plaats binnen deelgebied of wijk	1.2	0	0	●	0	0
1.3	Betekenis object door plaats binnen en relatie met directe omgeving	1.3	0	0	0	●	0
1.4	Betekenis object als typerend onderdeel van een ensemble	1.4	0	0	0	0	●
1.5	Betekenis object door visuele ondersteuning omringend straatbeeld (oriëntatie)	1.5	0	●	0	0	0
1.6	Betekenis object door relatie met oorspronkelijke park- en/of tuinaanleg	1.6	0	0	0	0	●
1.7		1.7	0	0	0	0	0
2.	Architectonische context						
2.1	Architectonische betekenis object als representant van een stijlperiode	2.1	●	0	0	0	0
2.2	Architectonische betekenis object door gevelgeleding en/of gevelindeling	2.2	0	●	0	0	0
2.3	Architectonische betekenis object door detaillering en/of ornament	2.3	0	●	0	0	0
2.4	Architectonische betekenis object door ontworpen eenheid ex- en interieur	2.4	0	0	0	●	0
2.5	Architectonische betekenis als representant van een bouwtype	2.5	0	0	●	0	0
2.6	Architectonische betekenis object door eenheid bouwstijl en bouwtype	2.6	0	0	0	0	●
2.7	Betekenis object door plaats binnen de ontwikkelingsgeschiedenis van bouwstijl	2.7	0	0	●	0	0
2.8	Betekenis van het object binnen werk van de ontwerper	2.8	0	●	0	0	0
2.9		2.9	0	0	0	0	0
3.	Gaafheid						
3.1	Gaafheid object door oorspronkelijke eenheid bebouwing en omgeving	3.1	0	0	●	0	0
3.2	Gaafheid object door oorspronkelijke vormgeving	3.2	0	0	●	0	0
3.3	Gaafheid object met betrekking tot de bouwtechnische toestand	3.3	0	0	0	0	0
3.4		3.4	0	0	0	0	0
4.	Historische context						
4.1	Betekenis object m.b.t. geografische ontwikkelingsgeschiedenis Amersfoort	4.1	0	0	0	●	0
4.2	Betekenis object m.b.t. sociale ontwikkelingsgeschiedenis Amersfoort	4.2	0	●	0	0	0
4.3	Betekenis object m.b.t. industriële en economische ontw. gesch. Amersfoort	4.3	0	0	0	0	●
4.4	Betekenis object als symboolwaarde Amersfoort	4.4	0	0	0	0	●
4.5	Betekenis object als symboolwaarde voor deelgebied van Amersfoort	4.5	0	0	0	0	●
4.6	Betekenis object als symboolwaarde voor wijk (0) of straat (0) van Amersfoort	4.6	0	●	0	0	0
4.7		4.7	0	0	0	0	0
5.	Zeldzaamheidswaarde						
5.1	Zeldzaamheidswaarde als representant stedenbouwkundig denken in Amersfoort	5.1	0	0	0	0	●
5.2	Zeldzaamheidswaarde als representant van een bouwstijl in Amersfoort	5.2	●	0	0	0	0
5.3	Zeldzaamheidswaarde als representant van een bouwtype in Amersfoort	5.3	0	0	0	●	0
5.4	Zeldzaamheidswaarde als representant eenheid bouwstijl en bouwtype in Amersfoort	5.4	0	0	0	0	●
5.5	Zeldzaamheidswaarde binnen de ontwikkelingsgeschiedenis van Amersfoort	5.5	0	●	0	2	0
5.6	Zeldzaamheidswaarde als representant eenheid bebouwing en tuinaanleg in Amersfoort	5.6	0	0	0	0	●
5.7	Zeldzaamheidswaarde als representant ensemble (0) of complex (0) in Amersfoort	5.7	0	0	0	0	●
5.8		5.8	0	0	0	0	0

PI-125

De duiventil op landgoed Nimmerdor (ca. 1880).

het noodzakelijk wat nader in te gaan op de gevolgde methodiek. Vanaf de eerste opzet stond het vast dat de bruikbaarheid van het systeem grotendeels af zou hangen van de geloofwaardigheid van de methode, die, op haar beurt, moest steunen op een zorgvuldige manier van werken. Liefst tot in het einde objectief, exact en controleerbaar. Het oordelen over architectuur blijft echter een tamelijk subjectieve aangelegenheid, mensen-werk zogezegd. Het zoeken naar een volkomen objectief waarde-oordeel was dan ook bij voorbaat een onbegonnen zaak. Niet-temin, een voorzichtige poging in die richting was zeker te ondernemen. Op de achterzijde van de inventarisatiekaart is, vanuit vijf gezichtspunten, een waardebepalng mogelijk gemaakt. Achtereenvolgens komen de *stedenbouwkundige* en de *architectonische* betekenissen aan de orde. Ook de mate waarin een gebouw de *oorspronkelijke vormgeving* behouden heeft, is van belang. De *geschiedkundige* waarde en de *zeldzaamheid* van het object zijn eveneens punten die de aandacht moeten krijgen. Welnu, dit gedeelte van de kaart brengt de beoordeling in detail en per onderdeel in beeld. Zij laat het object op punten scoren en toont duidelijk de invalshoeken van waaruit de inventarisator heeft geoordeeld en gehonoreerd.

Niet volledig bepalend, wel indicerend ten aanzien van de klassificatie of categorie-aanduiding, is het saldo van de vijf waarde-rijfactoren op de achterzijde van de kaart. Deze waarde-aanduiding zelf is met sterren aangegeven. Met een zijdelingse blik naar de bekende reisgidsen, wordt de categorie-aanduiding op identieke wijze gemarkeerd. *Eén ster* wil zeggen: architectuur-historisch van belang; *twee sterren*: architectuur-historisch van groot belang en *drie sterren*: architectuur-historisch van zeer grote betekenis, dan wel woorden van gelijke strekking. De panden die net buiten deze sterrenselectie zijn gevallen, worden met een liggend streepje aangeduid. Het begrip ‘ensemble’ werd al geïntroduceerd. Ook dit aspect wordt, wanneer daar redenen voor zijn, aangegeven en wel met een E. Al naar het gewicht van de waardering, voorzien van sterren of een streep. Als voorbeeld, het koetshuis van Nimmerdor, gelegen aan de Arnhemseweg nr. 213², is aangeduid met E***,***.

De geschreven motivering opent als volgt: ‘Pand van bijzondere betekenis, als onmisbaar onderdeel van het ensemble, bestaande uit het landgoed met bijbehorende bebouwing’.

De monografieën

Tot de vroege fasen van het architectuur-onderzoek behoorde het bestuderen van literatuur en kaartmateriaal. Daarbij bleek dat, gedeeltelijk door natuurlijke grenzen, gedeeltelijk ook het gevolg van menselijk handelen, tussen de afzonderlijke wijken een scherp onderscheid gemaakt kan worden. Ook bestaan er stadsdelen die in zichzelf sterk uiteenlopende buurten hebben. Het Soesterkwartier is daar een voorbeeld van. Het wordt begrensd door het industriegebied en de Amsterdamseseweg in het noorden, door het explacement van de spoorwegen in het zuiden. In de vorige eeuw zag het gebied er heel anders uit. Vanuit de stad waren er de ‘Oude Zoester Weg’ en de ‘Straatweg van Zoest’. Beide zijn nog redelijk herkenbaar. De Snouckaertlaan was het gemeenschappelijke begin. Bij de splitsing kon men de oude, dan wel de nieuwe weg volgen. De laatste begon overigens met een tolhek. Het verloop van de oude weg wordt nog aangegeven door een stuk Puntenburgerlaan en drie-kwart van de Noordewierweg. Het resterende gedeelte is letterlijk van de kaart verdwenen. De Peter van de Breemerweg is van deze route de voortzetting. Overigens nog steeds een aantrekkelijke manier om in Soest te komen. Het was een gebied met landbouwgrond, bossages, het buiten Puntenburg, enkele boerenplaatsen en meer in de richting van de Eem het landgoed Berg en Dal, tegenwoordig halverwege de Brabantsestraat. Aan het jaagpad langs de Eem stond tegenover het Spijker, de Olij Molen. Daar werd uit vlaszaad de lijnolie geperst en van het meel de koeken voor het vee gemaakt. In 1863 legde de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij de lijn Utrecht-Amersfoort-Zwolle aan. De ‘Ooster-spoorweg’ Hilversum-Amersfoort-Rhenen, geëxploiteerd door de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, kwam daar in 1874 nog bij. De spoorwegen bepaalden vanaf dat ogenblik grotendeels het karakter van het

Soesterkwartier. Langzamerhand kwamen er huizen langs de Soesterweg. In 1873 ontstond de nieuwe Israëlitische Begraafplaats. Rond de eeuwwisseling vestigden zich langs de Eem vooral industrieën. De spoorweg Hilversum-Amersfoort werd naar het zuiden geschoven zodat er aan de noordkant werkplaatsen konden worden gebouwd. Tot de ‘woonstraten’ van het eerste uur behoorden ondermeer de Gerrit van Stellingwerfstraat, de Matthias Withoosstraat, de Paulus Borstraat en de St. Bonifaciusstraat. Kaarsrecht en nagenoeg haaks tussen de twee evenwijdige wegen, zijn ze bijzonder karakteristiek voor die vroege periode. De Algemene Begraafplaats, ontworpen door de Amersfoortse tuinarchitect Hartogh Heys van Zouteveen, was een andere ontwikkeling die voor het gebied bepalend was. Sinds de komst van de spoorwegen lag het Soesterkwartier wat terzijde. De voetbrug van 1901 en de tunnel van 1958 als haar remplaceant, hebben maar gedeeltelijk aan de geïsoleerde positie tegemoet kunnen komen. De entree van de wijk mocht er overigens best zijn, in de vorm van het Rosarium aan de Parallelweg. Met name over het situeren en vormgeven van woonbuurten ging men anders denken. Er werden drie stervormige wijken ontworpen. Dit zou een afwisselende en verrassende opzet van het wonen ten gevolge moeten hebben. Slechts één van die stedenbouwkundige elementen werd uitgevoerd. De andere bleven in het oorspronkelijke voornemen steken, plaatsmakend voor weer nieuwere opvattingen. Ook de jaren dertig zouden hun invloed op het Soesterkwartier doen gelden, evenals de bouwperiode na de tweede wereldoorlog. De hierboven gegeven informatie, die sterk is ingekort, is te vinden in de monografie die van het Soesterkwartier is gemaakt. De identiteit van de wijk is zeer ‘eigen’, en bepaald anders dan van de rest van de stad. Bij het lezen van de monografieën van de overige stadsdelen blijkt dat deze allemaal en eveneens, een ‘eigen’ ontwikkelingsgeschiedenis en, onder andere daardoor, ook ‘eigen’ kenmerken hebben. Rond de stadskern en met de klok mee, komen achtereenvolgens de Koppel, de Kruiskamp, Randenbroek, Dorrestein, het Leusderkwartier, Nederberg, de Berg en de Birtk ter sprake.

Aan het buitengebied van Hoogland en Hooglanderveen is in dit bestek evenzeer aandacht besteed. De monografieën kunnen worden gezien als het geschreven kader waarbinnen de geïnventariseerde en gedocumenteerde ensembles en objecten hun plaats hebben gekregen.

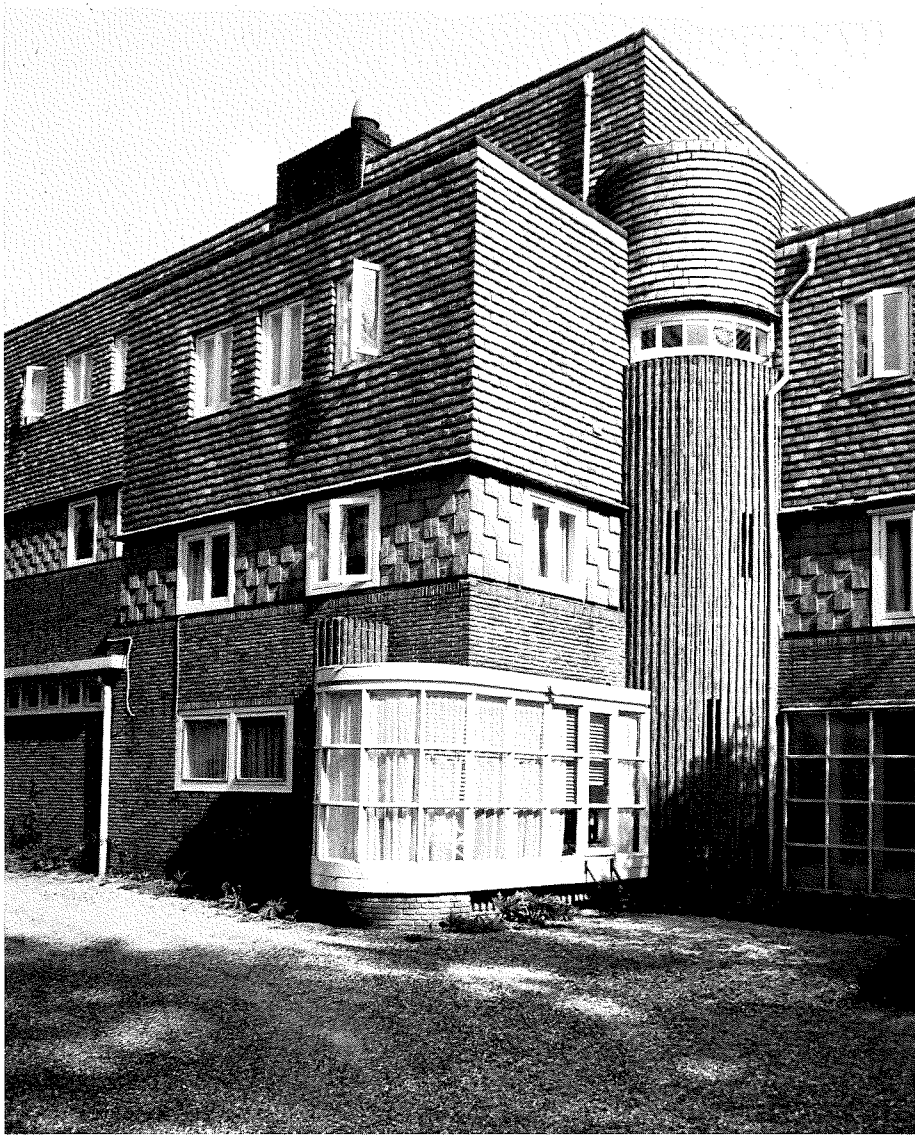
Stijlen en bouwers van jonge monumenten

Het vouwblad van Monumentenzorg 'Negen-tiende-eeuwse bouwkunst' maakt in de aanhef melding van het feit dat, hoe men er ook over mag denken, die periode ook voor de bouwkunst boeiend was.

Nieuwe materialen, technische ontwikkelingen, constructies en mogelijkheden, beïnvloedden het bouwen en de rol van de architecten. Er ontstond al spoedig de behoefte om bij deze veranderingen aan te sluiten, om daar zelfs richting aan te geven. De opleiding en de vorming van talentvolle ontwerpers bleek noodzakelijk. Studie-beurzen voor Parijs en Rome voorzagen in een eerste behoefte. Een afdeling bouwkunde bij de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam en de oprichting van de Polytechnische School in Delft in 1863, maakten duidelijk dat het ernst werd met de opleiding van architecten. De Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst bestond toen al ruim twintig jaar.

De vroege periode van het negentiende-eeuwse bouwen is sterk georiënteerd op voorbeelden uit de oudheid. Overheidsgebouwen zagen er uit als klassieke tempels, met zuilen, pilasters, kroonlijsten en driehoekige frontons. In 1824 viel het Koninklijk Besluit dat de ingenieurs van Waterstaat moesten worden ingeschakeld bij het ontwerpen van kerken. Zij hielden toezicht op, of waren rechtstreeks als architect betrokken bij de bouw. Onze generatie bedacht, niet vrij van enige geringschatting, de term 'Waterstaats-stijl'.

Ook deze periode, waarin veel kwaliteitswerk werd geleverd, bediende zich van klassieke details. De St. Augustinuskerk van Zocher te Utrecht en de Mozes en Aäronkerk van Suys te Amsterdam, behoren tot de bekende voorbeelden. Rond 1840 verlegde men de aandacht naar de middeleeuwse bouwkunst. Daarvan is de neo-gotiek het gevolg. De spitsbogen, kantelen en geprofileerde baksteen deden, uitbundiger dan ooit tevoren,

J. P. Heyelaan 2, 'De Wachter' van architect H. Th. Wijdeveld (1925-27).

opnieuw hun intrede. Toen er op grote schaal weer katholieke kerken gebouwd werden, voldeden die gotische vormen als weinig andere, aan het gewenste beeld. Gangbaar en veelzeggend was in die tijd de aanduiding 'kerkenstijl'. Aan deze periode is de naam van P. J. H. Cuypers onverbreeklijk verbonden.

Naast de neo-gotiek kwam in de tweede helft van de eeuw de neo-rennaissance naar voren. Met zichtbaar enthousiasme ging men zich bedienen van rode baksteen, natuursteen-blokken en banden, balustraden en erkers, pilaster en frontons boven vensters en deurpartijen. De Stadsschouwburg, het Centraal Station en het Rijksmuseum te Amsterdam staan ieder wel voor ogen. Men verleende zichzelf een grote vrijheid ten aanzien van de toe te passen vormen, zodat meermalen ook andere stijlen de gelegenheid kregen binnen te sluipen. Het eclecticisme liet dat zelfs bewust toe. Deze opvatting schiep ruimte om vormen en details uit verschillende tijden en van diverse herkomst bij elkaar te brengen. Dat het vooral om de vorm was te doen wordt benadrukt door de, naar de opvatting van velen, namaakmaterialen: terracotta in plaats van houten consoles, gepleisterde lijsten als imitatie van natuursteenbanden, in de vorm geperst zink dat beeldhouwwerk moest voorstellen. Enz. enz.

Tegen de eeuwwisseling bestond er kennelijk behoefte aan iets nieuws. De Art-Nouveau, ook wel Jugendstil, met het karakteristieke 'zweepslag' ornament komt, naast de toepassing in de kunstnijverheid, in de architectuur sterk naar voren. Vooral winkels en hotels werden rond 1900 en nog even daarna in Jugendstil uitgevoerd. Het pand van 'De Utrecht' kwam al ter sprake. Echte vernieuwingen bracht onder andere Berlage. Hij wendde zich af van het oude, zag een gebouw als één geheel, zonder speciaal de nadruk te leggen op 'gevelarchitectuur'. Doelmatigheid, eenvoud, eerlijkheid en een ambachtelijk gebruik van materialen en toegepaste details, waren zaken die bij hem in hoog aanzien stonden. Kortom, een 'zakelijke' benadering van het vak. De Beurs (1898-1905) in Amsterdam is een begrip. Na 1915 deden de architecten van de Amsterdamse School van zich spreken. Zij leggen vooral de nadruk op de uiterlijke verschijningsvormen en gaven veel aandacht aan het decoratieve detail. Het accentueren van hoeken, gevelbeëindigingen, ingangspartijen enz. werd een belangrijk item. Het Scheepsvaarhuis van Van der Mey, woningbouwcomplexen van De Klerk en Kramer, eveneens te Amsterdam, representeren deze School. Wijdeveld, ook bekend als een van de oprichters van het tijdschrift 'Wendingen' behoorde ook tot die richting.

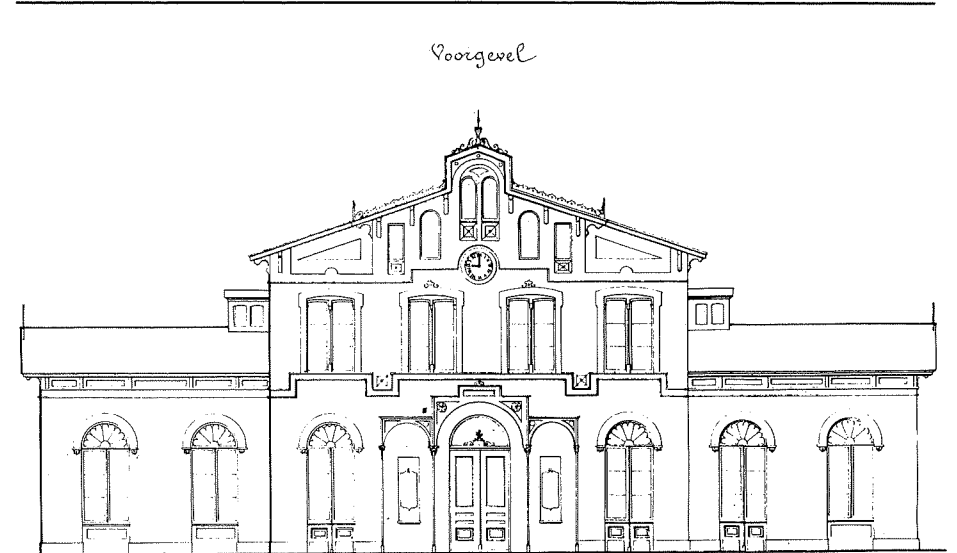
Vanaf 1915 tot het begin van de tweede wereldoorlog ontstond en groeide er een nieuwe opvatting over het bouwen. Architectuur zou bijzonder nauwe relaties gaan onderhouden met de maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien waren andere factoren op deze nieuwe gezichtspunten van invloed, het kubisme, de theorieën van Berlage en ook de Amerikaanse voorbeelden. Strakke vormen, het weglaten van versieringen en het toepassen van staal, glas en beton gingen de meest wezenlijke dingen van het 'Nieuwe Bouwen' uitmaken. Toch ontstond er geen volkomen stijleenheid in die periode. Verschillende opvattingen deden zich gelden. Zij die de stap naar de uiterste consequentie niet wilden maken, koersten af op een vereenvoudigde Amsterdamse School. De groep van 'De Stijl' vond in het hanteren van een koele esthetica en het toepassen van afgewogen verhoudingen, haar bestemming. Bij de Nieuwe Zakelijkheid of het Functionalisme stonden begrippen zoals 'weldoordacht' en 'zakelijk verantwoord' voorop. Tot de gematigde architecten behoorde W. M. Dudok. Van huis uit afkomstig van de Amsterdamse School, kwam hij al spoedig tot de strakke vormen die uiteindelijk zouden leiden tot het raadhuis van Hilversum. De Stijlgroep rekende Van Doesburg en Rietveld tot haar leden. De laatste zullen we in Amersfoort nog tegenkomen. Vooral het zogenoemde Schröderhuis te Utrecht is van die richting het meest in het oog lopend voorbeeld. Architecten van de Nieuwe Zakelijkheid waren bijvoorbeeld Oud, Van de Vlugt en Brinkman, Duiker en Bijvoet. De internationale contacten in de architectuur brachten de ideeën over en vanover de grenzen. Bijeenkomsten van het Congrès International d'Architecture Moderne (C.I.A.M.) waren in dit proces van grote invloed. Het verleden bleef echter boeien en inspireren. De Delftse School van Granpré Molière en Kropholler oriënteerde zich op de ambachtelijke traditie, waarin vooral baksteen, hout en hellende daken een rol speelden. In verschillende steden die door de oorlog waren getroffen, was het juist deze architectuur waarnaar men bij de uitvoering van herbouwplannen teruggreep.

Amersfoortse voorbeelden

Vanzelfsprekend is het niet de bedoeling om in dit korte overzicht een volledige bloemlezing te geven over alles wat er in Amersfoort in de laatste honderd jaar aan belangrijks werd gebouwd. Niettemin enkele objecten, die als 'bekend' mogen worden verondersteld, zullen niet onvermeld blijven. Overigens, al zou het alleen al zijn om de geïnteresseerde door het geven van voorbeelden, duidelijk te maken waar het om gaat.

Het spoorwegstation aan het Smallepad kwam al even ter sprake. Het is een gaaf voorbeeld van neo-klassicistisch bouwen, een ontwerp van Nicolaas J. Kamperdijk en vermoedelijk in 1874 tot stand gekomen. Rondboogvensters, pilasters met korinthische kapitelen en geprofileerde lijsten onderhouden de relaties met dat klassicisme, evenals de blokpilasters op de hoeken. Het gebouw is geheel gepleisterd. Het plan van Kamperdijk laat in de tekst op de bouwtekening zien dat 'in één gietsel' de stations voor Harderwijk en Nijkerk werden meentworpen. Het oude stationsgebouw aan het Smallepad is van grote betekenis voor de ontwikkelingsgeschiedenis van Amersfoort, aldus de motivering op de inventarisatiekaart. Tot die conclusie was ook de monografie van het Soesterkwartier al gekomen.

Het winkelpand Arnhemsestraat 15, waarin tot voor kort een slagerij was gevestigd, is nog in het bezit van een fraaie puibetimmering. Ook deze onderdelen worden zeldzaam in Amersfoort. Opvallend groot is de samenhang tussen deze betimmeringen, de gemetselde gevel daarboven en de kroonlijst. Ook de dakkapel deelt, met zijn pilasters en fronton, in de neo-klassieke opzet. Aan de gevel is nog bijna niets veranderd. De eerder genoemde winkelbetimmering is zorgvuldig gedetailleerd. De stijlen zijn geplaatst op hardstenen basementen en bekrond met kapitelen van composietorde (een Romeinse combinatie van korinthische en ionische vormen). De zich links en rechts bevindende ingangen zijn bezet met tegels. De middenpartij van de pui is nog eens voorzien van een gebroken frontonnetje. Met elkaar een opzet, die in zijn details de laatste

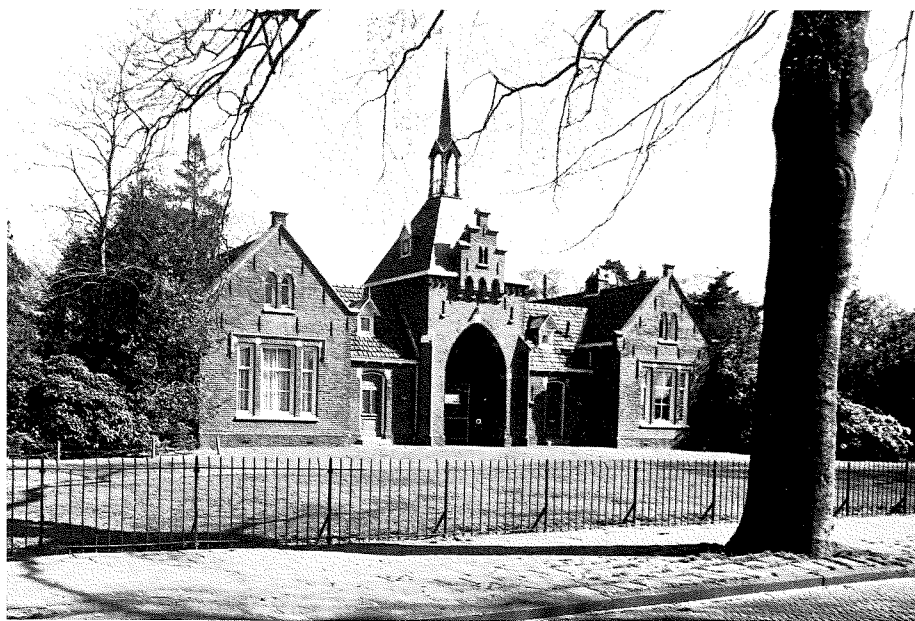
Ontwerptekening van Nicolaas J. Kamperdijk van het station aan het Smallepad (plan circa 1863, uitvoering 1874).

eeuwwisseling als moment van stichting aangeeft.

W. H. Kam, was lange tijd gemeentearchitect, een functie die ruimte bood om op verschillende plekken het uiterlijk van de stad te bepalen. Dat geldt ook voor de Algemene Begraafplaats aan de Soesterweg, genummerd 187. Samen met de reeds genoemde tuinarchitect H. F. Hartogh Heys van Zouteveen, die zich ook zou buigen over de vormgeving van het Bergkwartier, gaf hij vorm aan de begraafplaats zoals die nog steeds is te zien. Kam behoorde onder zijn vakgenoten niet tot de avant-garde. De toegangspoort is neo-gotisch en had in 1895, het bouwjaar van de poort, als 'stijl' reeds veel van haar glans verloren. Het gevelfront langs de Soesterweg is overigens wel een oriëntatiepunt in de wijk. Bovendien zijn er aardige metselwerkdetails aan te ontdekken. De 'landschappelijk' aangelegde begraafplaats heeft een recht middenpad, aan beide zijden geflankeerd door de kenmerkende slingerpaden. De restauratie van het kerkhof met de monumenten en de zerken zou aan het geheel veel goed doen. De samenhang met de Israëlitische Begraafplaats aan de overzijde van de Soesterweg is nog oorspronkelijk en bijzonder waardevol.

Een tijdgenoot is het blokje van woonhuizen aan de Berkenweg, genummerd 6-16. Opdrachtgever in 1900 was de heer B. de Graaf. Zijn architect was W. Salomons. De bouwstijl is neo-rennaissance waaraan, zoals in die tijd gebruikelijk was, chaletachtige elementen werden toegevoegd. Vooral met de rug naar de hoge kantoorgebouwen gekeerd, ondergaat men nog steeds de overvloed van details, aan vensters met zonblindes, deuren en gootbetimmeringen. Te oordelen naar de bewaard gebleven bouwtekeningen, hadden de vooruitstekende middenblokken vroeger bekroningen moeten krijgen. De hoekblokken hebben een geknikte (mansarde) kap. Zeldzaam bij dit object is vooral de koppeling van deze zes burgerwoonhuizen.

Een jaar later, in 1901, werd het tegenwoordige hoofdstation gebouwd. Het is een ontwerp van D. A. N. Margadant die later

De neo-gotische toegangspartij van de begraafplaats aan de Soesterweg. Ontwerp W. H. Kam (1895).

Woningen in de St. Bonifaciusstraat, daar in 1914 neergezet door de woningbouwvereniging van dezelfde naam.

Neo-renaissance aan de Stadsring (nr. 48-50), gebouwd circa 1908.

voor de stad Haarlem een 'grotere broer' tekende. De bouwstijl is zakelijk, in combinatie met verschillende Jugendstildetails. Aan het station is veel te zien dat interessant is. Opvallend is de asymmetrie en het torenachtige accent aan de rechterzijde. De kruisbloemen als bekroning van de drie topgevels grijpen terug naar de neo-gotiek, evenals de benadering van het beeldhouwwerk hier en daar. Natuursteen-ornamenten komen op verschillende plaatsen voor, onder andere in de decoraties van de hand van Jac. van den Bosch. Boven de luifel van de ingangspartij zijn reliëfs aangebracht. De waarde van het 'ensemble', Stationsplein, Stationsgebouw en koffiehuis, is belangrijk. Het is op de inventarisatiekaart dan ook met drie sterren gehonoreerd.

De neo-renaissance is op verschillende plaatsen vertegenwoordigd. Onder andere in het pand Stadsring 48-50, vlakbij de Kleine Haag en gebouwd omstreeks 1908. Vrijwel het gehele arsenaal van renaissance-details is toegepast. Te beginnen met de bijna verplichte trapgevels, om via bogen, lijsten, spekblokken, schelpmotieven en glas-in-loodvensters, te eindigen bij de luiken. De laatste onderdelen zijn bovendien 'naar den eisch' met zandlopers beschilderd. Al deze dingen kunnen ook worden bekeken aan de hoge trapgevel van Museum Flehite, langs het water van de Westsingel. Hierdoor gaan de gedachten in de richting van H. Kroes als architect, zekerheid hierover is er nog niet.

Om nog even bij Kroes te blijven, ook de reeks woningen van de R.K. Bouwvereniging St. Bonifacius, in de straat met dezelfde naam, is van zijn tekenbord afkomstig. In 1914 werden langs een rechte lijn als één van de vroege uitbreidingen van de stad, tegenover elkaar de lange niet onderbroken bouwblokken neergezet. Tachtig woningen in één bouwstroom, en met die straat als gegeven, moet een lastige opgave zijn geweest. Immers, gemakkelijk zou men in eentonigheid hebben kunnen vervallen. De architect heeft geprobeerd om aan dit laatste te ontkomen door aan de evenzijde de dakkapellen te koppelen. De onevenzijde vertoont witgepleisterde kopgevels die door de gootlijst heen steken. De St. Bonifaciusstraat behoort, ondanks het op het oog weinig 'monumentale' karakter, tot de meest kenmerkende van de stad.

Rond 1920 ontstond ten zuiden van het oostelijke gedeelte van de Bisschopsweg een woningbouwcomplex dat er mocht zijn. De Vermeerstraat (gedeeltelijk), de Van Woustraat, het Van Ostadeplein, de Potterstraat en de Steenstraat kregen woningen die werden ontworpen door de architecten De Wijs te Enschede, Klijnstra, Pothoven en Van Hoogevest. Nog steeds bekende namen. De inventarisatiekaart geeft als bouwstijl: 'Zakelijkheid'. De baksteenversieringen, de bogen van de doorgangen en van de poortgebouwen, de gemetselde pijlers en de kruisgewelfjes in gele steen, laten zien dat er desondanks, toch wel ruimte was voor aardige dingen. Het geheel heeft stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten. De vaktijdschriften besteedden aan deze woningen in die tijd nogal wat aandacht.

Een stukje 'Berg' dat door veel mensen altijd al met welwillendheid is bekeken, wordt gevormd door het complex dat in 1920-1922 door de woningbouwvereniging 'Frisia' werd ontwikkeld. Naar de plannen van architect A. H. van Wamelen ontstonden zes bouwblokken binnen een karakteristieke groenstructuur. De plattegronden zijn rechthoekig, waarbij de eindblokken op de meest essentiële plaatsen zijn verschoven. De daken zijn op de in het oog lopende plekken met riet gedekt en sterk gewelfd. De drie-kwart ronde erkers zijn in hetzelfde materiaal meegenomen en verlenen aan het geheel een grote plasticiteit. De ruitverdelingen, de luiken en de groengeschilderde puibetimmeringen zijn onontbeerlijk binnen dit geheel dat de stempel draagt van de Amsterdamse School. Het waren ook de woningen die in dit gedeelte van het Bergkwartier het eerste werden gebouwd.

De heer J. Dooyewaard uit Laren, (de schilder?), liet in 1925 een woonhuis/atelier bouwen aan de Barchman Wuytierslaan, op nummer 46, en noemde het 'De Oogst'. Architect was de in die tijd bekende H. F. Symons, eveneens uit Laren. Het werd een verticaal gerichte bouw op een vierkant grondvlak met steile dakschilden. Vooral de voorgevel heeft een boeiende compositie, asymmetrisch, met een hoogopgaande schoorsteen van gele baksteen. De wat teruggelegde ingangspartij wordt omsloten door het overstekende dak. De gevels zijn witgepleisterd. Vroeger waren de ramen door roeden opge-

Eén der Frisia-woningen, begin van de jaren twintig ontworpen door architect A. H. van Wamelen.

Huis 'De Oogst' in 1925 gebouwd voor J. Dooyewaard (Barchman Wuytierslaan 46).

deeld in kleinere ruiten. Deze verleenden schaal aan de verhoudingen tussen de open en gesloten muurvlakken. Ook de architectuur van dit huis komt uit de Amsterdamse School voort.

Een karakteristiek voorbeeld uit de Delftse School is het complex van Onze Lieve Vrouwe ter Eem/Eemland College, van 1931. Het werd gebouwd naar de plannen van B. J. Koldewey uit Voorburg, in samenwerking met de Amersfoortse H. Kroes. De bestemming van het complex aan de Daam Fockemalaan was klooster met scholen voor middelbaar en huishoudonderwijs. Er was bovendien een kweekschool geprojecteerd. Door de omvang van het beschikbare terrein, met flinke hoogteverschillen, waren de mogelijkheden van de architect bijzonder boeiend. Het klooster en de kapel met een hoge toren bevindt zich midden tussen de scholen. De plattegronden zijn vrij rechthoekig. Er zijn zes binnenhoven. De Delftse School uit zich door een ambachtelijk gebruik van de materialen, verder, rond- en spitsbogen, natuurstenen blokken en lateien. Het beeldhouwwerk van Mari Andriessen en Albert Termote sluit nauw aan bij de architectuur. Een citaat uit de motivering van de kaart:

'Complex van bijzondere betekenis als uitmuntende representant van de Delftse School met grote zeldzaamheidswaarde voor Amersfoort'.

Ook de architectuur in deze stad heeft, op bijna een steenworp afstand van Hilversum, de invloeden van Dudok ondergaan. Stadsarchitect C. B. van der Tak bouwde in 1932-1933 op de hoek van de B.W. Laan en de Groen van Prinstererlaan het Van Oldenbarnevelt Gymnasium. Het werden sterk horizontaal gerichte bouwmassa's met een blokvormige toren waarin de hoofdingang, het belangrijkste portaal en het trappehuis werden ondergebracht. De reeksen stalen vensters waren oorspronkelijk aluminiumkleurig geverfd. Met de toen nog nieuwe gele baksteen moet het gebouw er opvallend 'blank' hebben uitgezien. Ook het gymnasium haalde de vakpers van die jaren. Het werd het belangrijkste werk van Van der Tak.

Stijl-architect G. Th. Rietveld tekende voor de gemeente Amersfoort in 1958 het tentoonstellingsgebouw 'De Zonnehof'. Het ontwerp kan trouwens met evenveel recht worden ingedeeld bij het 'Functionalisme'. Het is een vierkant gebouw met een rastermaat van 3.00

Het Johan van Oldenbarneveldgymnasium van stadsarchitect C. B. van der Tak (1932-33).

meter, die overigens niet overal consequent is doorgevoerd. De gevels zijn eenvoudig van opzet, nagenoeg onversierd. Grote vlakken glas en de in wit-, blauw- en zwart-geglazuurde baksteen uitgevoerde muren, geven De Zonnehof een vriendelijk-intellectueel karakter. Ook het interieur is nog in de oorspronkelijke staat. Een vroeger ontwerp van 1956, met nog wat meer allure, mocht geen goedkeuring verwerven. Het pand is niettemin van grote betekenis. Rietveld bouwde in Amersfoort ook nog een woonhuis aan de Anna Paulownalaan. Zonnehof is echter dé representant van de bekende architect.

Drie-sterren-objecten

Na de dwarsdoorsnede van het vorige hoofdstukje, lijkt het opnemen van de voorlopige lijst van Drie-sterren-objecten gerechtvaardigd. Gerangschikt naar deelgebied, komen achtereenvolgens de Binnenstad, het Soesterkwartier, de Koppel, de Kruiskamp, Randenbroek, Dorrestein, het Leusderkwartier, Nederberg, de Berg, Birkhoven en het Buitengebied aan de orde.

Binnenstad

Achter Davidshof 1
Arnhemsestraat 15
Breestraat 59
Kamp 6
Kortegracht 24
Krommestraat 44
Langestraat 16
Langestraat 32
Langestraat 34
Langestraat 36
Langestraat 48-50
Langestraat 62-66
Langestraat 63
Langestraat 76
Langestraat 113
Muurhuizen 1
Muurhuizen 201
Muurhuizen 207-211
Scherbierstraat 1b
’t Zand 13
Zuidsingel 38
Zuidsingel 40
Zuidsingel 41

Soesterkwartier

Acaciastraat 1-18
Anjerplein 7-19
Beukstraat 1-67, 2-70
Sint Bonifaciussstraat 2-88, 5-75
Dahliastraat 5-11, 6
Denstraat 1-30

Dreef 1-31, 2-40
Eikstraat 1-65, 2-70
Elsstraat 1-15
Enk 1-7
Esdoornstraat 1-25, 2-20
Goudenregenstraat 1-7
Iepstraat 1-27, 2-26
Jasmijnstraat 1-15
Kastanjestraat 1-65, 2-48
Larixstraat 1-33
Lindestraat 1-13
Lijsterbesstraat 1-13
Meidoornstraat 1-17
Noordewierweg 230-250
Nijverheidsweg 29
Plataanstraat 1-32
Ranonkelstraat 34-36
Soesterweg 126
Soesterweg 187

Koppel

Grote Koppel 15-16, 28-30
Hooglandseweg 16-18
Hooglandseweg 20-22
Hooglandseweg 26
Hooglandseweg 28-30

Kruiskamp

Van Assenraadstraat 2
Hogeweg 70

Randenbroek

Heiligenbergerweg 113¹

Dorrestein

Hobbemastraat 36-38
Van Ostadeplein 1-4
Paulus Potterstraat 1-27, 2-76
Jan Steenstraat 1-39, 2-40
Vermeerstraat 7-23
Van Woustraat

Leusderkwartier

Ampèrestraat 5-11, 6-18
Arnhemsestraat 211
Arnhemsestraat 213¹
Arnhemsestraat 213²
Arnhemsestraat 213⁵
Arnhemseweg (duiventil)
Franklinstraat 1-25, 2-22
Leeuwenhoekstraat 2-16, 5-11
Leusderweg 110
Marconistraat 2-24, 5-37
Miereveldstraat 30-60
Röntgenstraat 1-27, 6-38

Wattstraat 1-11
Woestijerweg 55-81

Nederberg

Bergstraat 7
Smallepad 13, 15a-b
Snouckaertlaan 2, 2^a
Snouckaertlaan 11-13
Stadsring 99
Utrechtseweg 9
Utrechtseweg 11-13
Utrechtseweg 28-30
Vlasakkerweg 3^a
Zonnehof 8

Berg

Barchman Wuytierslaan 46
Belgenlaan 9
Berkenweg 6-16
Borgesiuslaan 19-31, 33-41
Daam Fockemalaan 10
Daam Fockemalaan 22
Daam Fockemalaan 79-81
Utrechtseweg hoek Prins Frederiklaan zitbank
Heinsiuslaan 45
Dr. J. P. Heyelaan 2
Dr. J. P. Heyelaan 6
Leusderweg (kazernes, poortgebouw, hekwerk)
Anna Paulownalaan 42
Piersonlaan 1-17, 2-20
Groen van Prinstererlaan 33
Regentesselaan 2
Regentesselaan 14
Schaepmanlaan 1-19, 2-28
Koningin Sophielaan 13
Stationsplein 1
Utrechtseweg 106
Utrechtseweg 125
Utrechtseweg 174
Utrechtseweg 198
Utrechtseweg 233-361

Birkhoven

Barchman Wuytierslaan 53
Barchman Wuytierslaan 55
Barchman Wuytierslaan 238a+ b

Buitengebied

Coelhorsterweg 6, Hoogland
Hoefseweg schuin t.o. nr. 7, schaapskooi
Oude Kerklaan 5, Hoogland
Schothorsterlaan 3, Hoogland, landhuis
Schothorsterlaan 5, Hoogland, koetshuis
Schothorsterlaan 7, Hoogland, oranje
Schothorsterlaan 31, Hoogland.

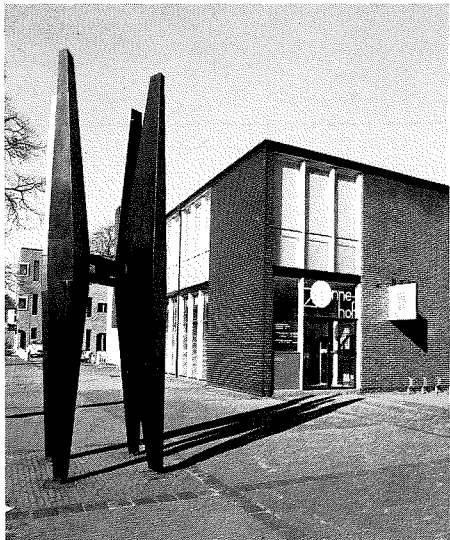
Zorgvuldig mee omgaan

Vragen die rijzen na het doorlezen van het voorgaande, zijn de volgende: Hoe wordt de inventarisatie gebruikt en wat gaat er mee gebeuren? Het exacte antwoord moet nog even wachten. Wel is duidelijk, dát het materiaal gebruikt gaat worden. Liefst door een groot aantal van geïnteresseerden. Zeker wordt het belangrijk wanneer de bijeen gebrachte gegevens de grondtoon zullen gaan vormen voor een breed veld van doen en laten. Historisch materiaal voor bestemmingsplannen en basisinformatie voor diegenen die karakteristieke gebouwen willen aanpassen of veranderen. Een toetsingskader voor commissies van Welstand en Monumentenzorg. Aanwijzingen voor het gewetensvol uitvoeren van onderhoud. Gegevens ten behoeve van publikaties, studiemateriaal voor hen die zich willen verdiepen in de geschiedenis van het eigen huis of de wijk. Verder gaat de decentralisatiegedachte uit van het meer naar de burger toebrengen van verantwoordelijkheden. Het inventarisatie- en documentatiemateriaal maakt het thans mogelijk om over waardevolle architectuur een gefundeerd oordeel te hebben, om daarmee zorgvuldig om te gaan en om het goed te beheren.

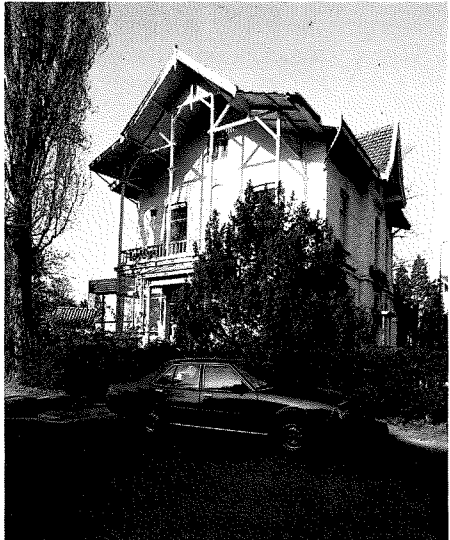
Literatuur

Giovanni Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* ('s Gravenhage, 1978).
W. de Natris, De 19e en 20e eeuw, in *Levende Stenen*, cursus van de Stichting ter bevordering van de kennis van de Nederlandse Bouwkunst.
De negentiende - eeuwse bouwkunst (vouwblad Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).
Inventarisatiekaarten en de Monografieën van de Dienst Gemeentewerken.

Met dank aan Max Cramer die dit artikel doorlas.

Het door G. Th. Rietveld ontworpen tentoonstellingsgebouw 'De Zonnehof' (1958).

Utrechtseweg 106. Een typisch voorbeeld van een mengvorm van stijlen (ca. 1890).

Drie tentoonstellingen

In museum Flehite worden momenteel drie belangwekkende tentoonstellingen gehouden, die elk op eigen wijze een stuk verleden van stad en streek belichten.

Opgravingen in Leusden

In de jaren 1983-85 vonden er rond het kerkje van Oud Leusden in het tracé van de nieuwe A28 opgravingen plaats. Behalve vonden uit de villa Lisiduna (genoemd in de oorkonde van Karel de Grote uit 777) werden ook nog allerlei nederzettingssporen uit vroegere en latere periodes gevonden (zie ook het artikel van W. J. van Tent in dit nummer). Op de tentoonstelling worden de resultaten van het onderzoek getoond.

Jongere bouwkunst in Amersfoort — 1850-1940

Elders in dit nummer gaat C. van den Braber nader in op het onderzoek naar de jongere bouwkunst. Op de tentoonstelling wordt aan de hand van maquettes, tekeningen, foto's, kaarten e.d. een beeld gegeven van de jongere architectuur van voor de laatste wereldoorlog. E.e.a. wordt ook geplaatst in het kader van de stadsontwikkeling. Ook op het onderzoek zelf wordt nader ingegaan.

Oorlogstekeningen Willem J. van Dam

Tijdens de oorlog maakte de bekende Amersfoortse kunstenaar Willem J. van Dam (1895-1964) een aantal houtskooltekeningen van o.m. de evacuatie van Amersfoort in 1940 en de gevangenen van het kamp Amersfoort. Door het onderwerp en hun zeer grote formaat maken deze tekeningen een diepe indruk.

De eerste twee tentoonstellingen zijn geopend tot en met 23 juni, de expositie van Van Dam tot en met 19 mei.

Een jaar stadskernonderzoek in Amersfoort

Monique Krauwer

De in de afgelopen jaren tot ontwikkeling gekomen bouwactiviteiten in de Amersfoortse binnenstad¹⁾ waren voor de gemeente aanleiding te gaan zorgen voor de noodzakelijke archeologische begeleiding. In februari 1984 werd ik bij gemeentewerken, afdeling bouwkunde en monumentenzorg, aangesteld als gemeentelijk archeoloog voor een periode van vijf jaar voor halve dagen²⁾. De grondwerkzaamheden, nieuwbouw- en restauratieprojecten in de binnenstad zijn sindsdien zoveel mogelijk in de gaten gehouden.

In de komende jaren zullen ook nieuwbouwprojecten buiten de binnenstad, zoals in Amersfoort-Noord, op de voet gevolgd worden.

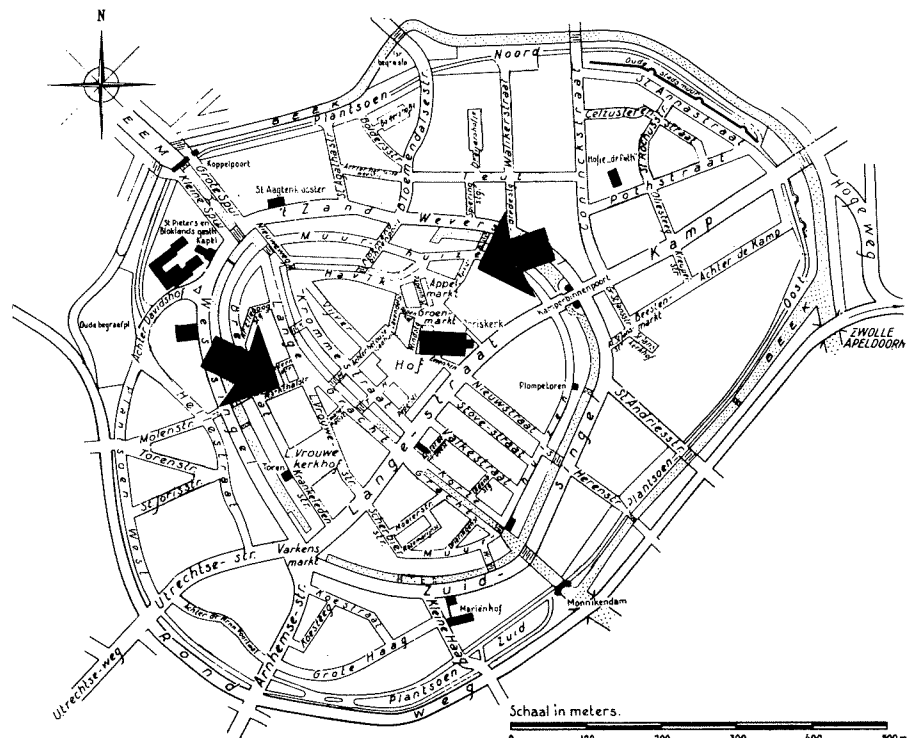
Gezien het vastgestelde budget, de beperkte werktijd, de beperkte mankracht³⁾ en beperkte werkruimte kan niet in alle gevallen een opgraving plaatsvinden, en zal het vaak bij waarnemingen of kleinschalige onderzoekjes moeten blijven.

Om het archeologisch onderzoek toch zo gericht mogelijk uit te voeren is het nuttig van een concrete vraagstelling uit te gaan en zo tot een afweging van prioriteiten te komen.

Historische en toponymische (plaatsnaamkundige) gegevens kunnen ons veel over Amersfoorts verleden vertellen, maar er zijn leemten die archeologisch onderzoek wellicht voor een gedeelte kan opvullen.

Een greep uit die ontbrekende schakels in Amersfoorts verleden:

- Waar en hoe moeten we ons de voorde (doorwaadbare plaats) door de rivier de Amer (Eem) voorstellen, waar onze stad haar naam aan te danken heeft?⁴⁾
- Wat is de rol, die de natuurlijke gesteldheid van het gebied gespeeld heeft bij het ontstaan en de ontwikkeling van de nederzetting, en hoe stroomden de verschillende waterlopen?
- Wat is de rol van de land- en waterwegen bij het ontstaan en de ontwikkeling van de nederzetting?
- Hoe moeten we ons de agrarische nederzetting voorstellen, die in 1028 voor het eerst genoemd wordt?⁵⁾
- Waar lag de in 1203 vermelde bisschoppelijke hof, waar vanuit de Heren van Amersfoort voor hun leenheer, de bisschop van Utrecht, de zaken in Noord-Eemland behartigden?⁶⁾
- Hoe ontwikkelde de nederzetting zich in de middeleeuwen?

1. De Amersfoortse binnenstad met de opgravingslokaties. Kaart Gemeentewerken Amersfoort.

- Wanneer merken we iets van markt- of handelsactiviteit waarvan bij de stadsrechtenverlening in 1259 wellicht al sprake is!⁷⁾
- De twee belangrijkste industrieën in Amersfoort waren de bierbrouwerij en de lakennijverheid. We horen daarvan pas in de 14de en 15de eeuw, maar zijn sporen hiervan niet al vroeger te traceren?⁸⁾
- Wanneer is voor het eerst sprake van een omwalling of ommuring en welk gebied werd daar precies door omsloten?⁹⁾
- Wat weten we van de materiële cultuur van de middeleeuwse en post-middeleeuwse Amersfoorter?
- Is dit gebied, gedeeltelijk hoog gelegen op een in de Gelderse Vallei uitstekende punt van de stuwwal, niet al eerder uitgekozen als woonplaats door de prehistorische of vroeg-middeleeuwse mens?

Met de reeds in het verleden vergaarde archeologische gegevens¹⁰⁾ zullen, naarmate het onderzoek vordert sommige vragen meer gespecificeerd kunnen worden, terwijl nieuwe vragen zullen rijzen. De situering van bedreigde terreinen en de al of niet geboden ruimte voor een opgraving vormen natuurlijk een belangrijke — meestal beperkende — factor bij het pogen deze vragen te beantwoorden.

Het archeologisch onderzoek in 1984

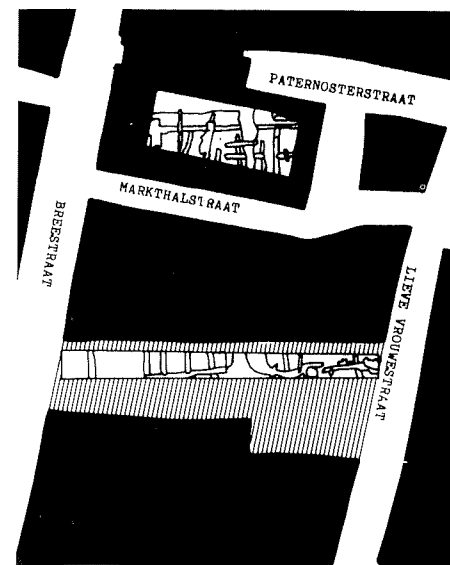
De bedoeling van dit artikel is een kort overzicht te geven van de werkzaamheden en voorlopige resultaten in 1984 (afb. 1). Binnen afzienbare tijd zal een uitvoeriger rapport verschijnen, als de uitwerking van de gegevens en het materiaal voltooid is. Ook historische gegevens van de opgravingslokaties zullen bij het onderzoek betrokken worden.

De bewerking van met name het organisch materiaal (botten, zaden, stuifmeel) is nog in een beginstadium (zie noot 1).

Opgraving Markthalgebied (februari-mei 1984)

Deze opgraving ging onmiddellijk na mijn aanstelling van start, en werd als tegemoetkoming aan de gemeente Amersfoort bekostigd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.)¹¹⁾.

De beide in de jaren twintig van deze eeuw gebouwde hallen aan de Breestraat (nrs. 21 en 23) zouden eind mei 1984 afgebroken worden om plaats te maken voor een (overigens omstreden) nieuwbouwproject. Vóór de afbraak werd onder de kap (hierdoor kon er

2. De opgravingsputten in het Markthalgebied met daarin de oudste sporen geprojecteerd: 13de eeuwse verkavelingssloten. Tekening T. van der Wel.

droog gewerkt worden) van de Markthal (Breestraat 23) een put getrokken van 12 x 27 meter, die tot op het ongestoorde zand verdiept kon worden (afb. 2).

Een ca. 250 cm dik ophogingspakket ter plaatse van de voormalige Paternosterstraat (in de jaren twintig voor een gedeelte verdwenen onder de Markthal) gaf de volgende informatie. In elk geval aan het begin van de 13de eeuw is het terrein in gebruik genomen en ontwaterd door middel van verkavelingssloten, die zich in het ongestoorde zand duidelijk aftekenden (afb. 3). Het maaiveld lag toen op ongeveer 80 cm + NAP (huidige maaiveld op die plaats: ± 300 cm + NAP). In deze sloten bevond zich een gering aantal scherven, meest kogelpot en vroeg steengoed, met een enkel Pingsdorf en Andenne scherfje (11de-12de eeuw).

Verrassend was de vondst van twee gave vroeg-steengoed kannetjes onder uit een sloot, en een iets jongere vrijwel gave steengoed kan uit het begin van de 14de eeuw (afb. 4). In de grote sloot troffen we in de lengterichting een groot aantal aangepunte paaltjes aan (beschoeiing); in een ander gedeelte van de sloot liepen iets dikkere palen dwars erover heen en stonden in verband met een laag wilgetenen (dammetje?). Vermoedelijk is het gebied aanvankelijk als weidegrond in gebruik genomen, gezien de zeer natte, voedselarme grond¹²⁾. Door de grond met een mengsel van mest en heideplaggen te verbeteren (enggrond) heeft men hier kleinschalige landbouw kunnen bedrijven. De homogene humeuze laag (afb. 5) is soms nog 80 cm dik. Bijbehorende huizen hebben we bij deze opgraving niet aangesneden, en gezien het zeer geringe aantal aardewerk- en botfragmenten lagen deze ook niet in de onmiddellijke nabijheid.

Boven deze homogene akkergrond — en gedeeltelijk er doorheen — bevond zich een ophogingspakket van afwisselend lagen geel zand en lagen zwarte grond vermengd met puin en mortel, dit alles sterk verstoord door kuilen en kelders uit hogere niveaus. Het terrein is kennelijk aan het einde van de 15de

3. Een 13de eeuwse sloot met beschoeiingspaaltjes.

4. Twee kannetjes van vroeg steengoed, hoogte 15 cm, datering midden 13de eeuw, samen gevonden in de sloot op afbeelding 3.

eeuw (aan de Breestraat) en in de 16de, 17de eeuw (aan de Paternosterstraat) opgehoogd en geschikt gemaakt voor de bouw van huizen. Op ca. 200 cm + NAP troffen we de bakstenen funderingen aan van de huisjes aan de voormalige Paternosterstraat (afb. 6). In het ophogingspakket hebben we geen sporen van houtbouw gevonden.

De funderingen van deze huisjes bleken voor- namelijk 17de-19de eeuw; één huis liet ook elementen uit de 16de, mogelijk 15de eeuw zien (groot formaat baksteen, kruisgewelf-keldertje).

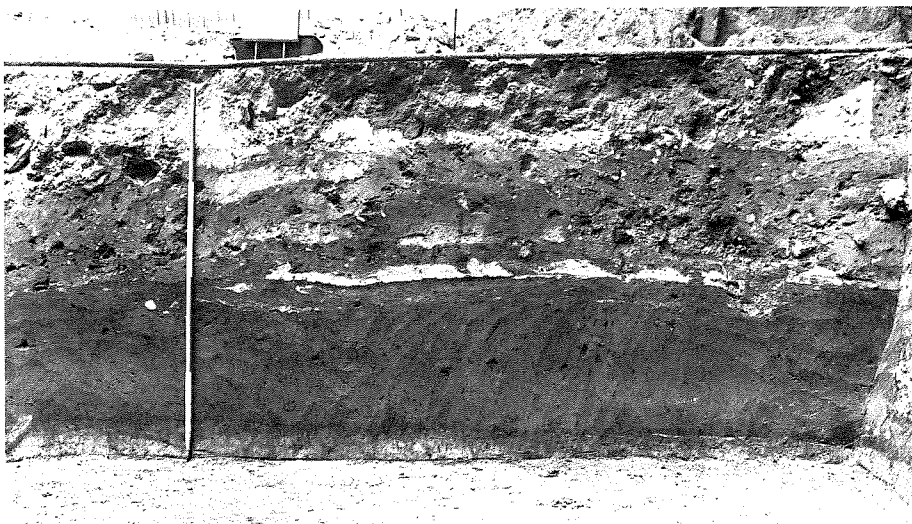
Behalve keldertjes, water- en beerputten troffen we verschillende vloerniveaus aan van plavuizen, keien of leem; het hierbij gevonden aardewerk dateerde uit de 16de tot en met de 18de eeuw. In het noordprofiel sneden we een beerput¹³⁾ aan die materiaal uit de tweede helft van de 16de eeuw, uit de 17de eeuw en uit de 18de eeuw bleek te bevatten.

Behalve aardewerk kwam ook een aantal leerfragmenten uit deze beerput: een kinderschoentje uit de 16de eeuw, een muil en een kinderschoen, een zwaardschede met ruimte voor een dolk en een kolfballetje uit de 17de eeuw: alles inmiddels gerestaureerd¹⁴⁾ en in museum Flehite te bezichtigen, evenals een 17de eeuws Amersfoorts lakenloodje (afb. 7, 8).

Onder de vrij ondiepe funderingen van de huisjes aan de Paternostersteeg vonden we geen ouder muurwerk. Aan de westzijde van de put kwamen de 16de-17de eeuwse funderingen tevoorschijn van een huis, gelegen aan de Breestraat, waaronder zich wél ouder muurwerk bevond, mogelijk 15de eeuws. Bij dit huis aan de Breestraat kwamen twee ronde stookplaatsjes aan het licht (doorsnede ca. 1 meter), opgebouwd uit secundair gebruikte baksteen, datering waarschijnlijk 15de of 16de eeuw (afb. 9).

Omdat de leemresten tussen de bakstenen niet hard gebakken zijn, kunnen we constateren dat deze niet als oventjes gebruikt zijn: aan hoge temperaturen hebben ze niet blootgestaan. De precieze functie van deze stookplaatsjes is nog niet duidelijk. Mogelijk zijn ze recht opgemetseld (cilindrisch) en gebruikt om grote ketels met water of veevoer te verwarmen¹⁵⁾.

Het gehele ophogingspakket boven de zwarte grond bevatte, behalve wat opspit, materiaal uit de 16de tot en met 20de eeuw, maar vooral veel aardewerk uit 17de en 18de eeuw

5. Fragment van het oostprofiel in de Markthal. Boven het ongestoorde gele zand eerst ca. 80 cm vrij homogene akkergrond, eind 12de-15de eeuw; daarboven lagen met puin, geel en zwart zand, eind 15de eeuw tot heden.

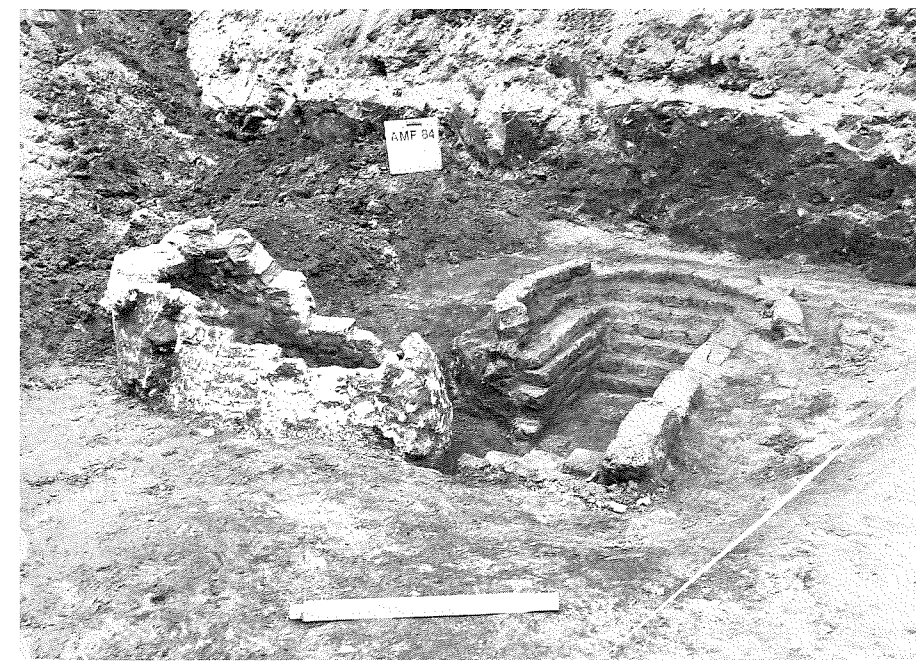
6. De opgraving in de Markthal met de funderingen van de huisjes aan de Paternosterstraat. Op de voorgrond de storkoker van de beerput in het noordprofiel.

8. Een lakenloodje (doorsnede 1,5 cm) uit de 17de eeuw met het opschrift 'AMERSFOERT' aan de ene kant en een dubbelkoppige adelaar aan de andere kant. Gevonden in de beerput in het noordprofiel.

7. Enige vondsten uit het Markthalgebied: op de voorgrond een voorraadpot van grijs aardewerk, hoogte 32 cm, 15de eeuw; verder een olielampje, een grape, een kromsteert, en een schotel van rood aardewerk, 16de en 17de eeuw, uit de beerput in het noordprofiel.

9. Stookplaatsje onder de Markthal, 15de of 16de eeuw, gedeeltelijk doorsneden door een veel jongere waterput.

(fragmenten van majolica borden, rood- en witbakkend aardewerk, tegels, pijpen). Het botmateriaal was schaars: enig slachtafval van rund, varken, schaap/geit.

Toen de put in de Markthal voltooid was werd in de daarnaast gelegen hal (Breestraat 21) nog een 60x5 m lange sleuf getrokken tussen de Lieve Vrouwestraat en de Breestraat. Ook hier weer hetzelfde beeld: een ophogingspakket van ongeveer 250 cm verstoord door 16de t/m 19de eeuwse water- en beerputten en enige kelders met als oudste sporen vlak boven het schone zand (100 cm + NAP) weer sloten en een zeer gering aantal scherven uit 13de, 14de, misschien nog 12de eeuw.

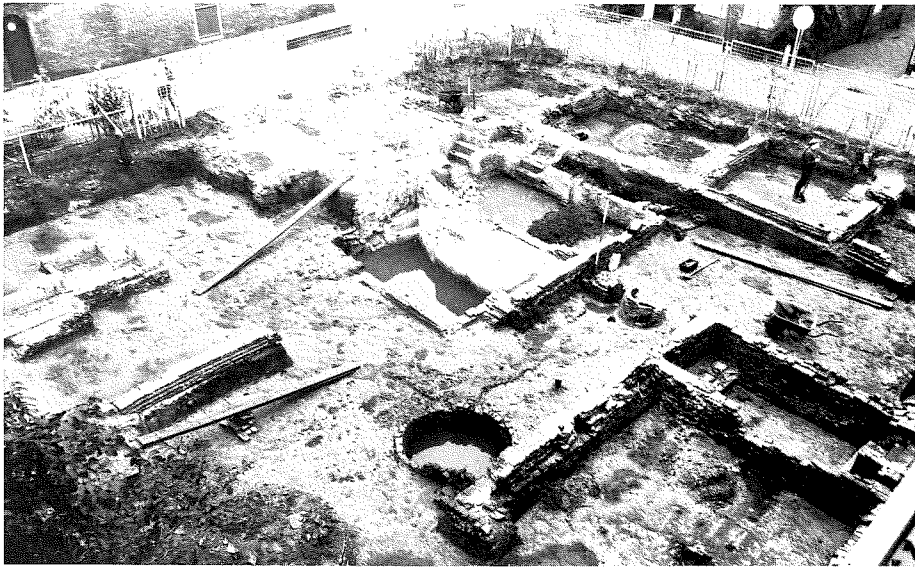
Eventueel oudere dan 16de eeuwse bewoningssporen aan de Breestraat of de Lieve Vrouwestraat waren niet meer te achterhalen door de grote, tot in het schone zand uitgegraven kelders aan de beide korte zijden van onze opgravingsput.

Inmiddels was ook door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.), afdeling Vallei en Eemland, een onderzoek gestart in de naast de Markthal gelegen hal: Breestraat 21. Deze hal was door zijn geringe hoogte en vele staanders niet toegankelijk voor een machine, maar daardoor uitstekend geschikt voor een enthousiaste A.W.N.-ploeg¹⁶⁾ die hier vele vrije zaterdagen heeft gewerkt aan het met de schop uitgraven van een tweetal putten. Bij dit zeer zware handwerk in de keiharde grond was het uiteraard niet mogelijk om op grote diepte te komen; het onderzoek was daarom vooral gericht op de bewoning aan de Breestraat: de aard van de funderingen en het verzamelen van de vondsten.

De resultaten van dit onderzoek zullen samen met de uiteindelijke publikatie van de opgraving in het Markthalgebied verschijnen.

Opgraving Kerkstraat/Muurhuizen (september/oktober en december 1984)

Dit onderzoek op de plek naast het voormalige oudkatholieke seminarie, waar binnen afzienbare tijd het nieuwe gebouw voor de R.O.B. zal verrijzen, heeft in twee campagnes plaatsgevonden: de eerste (afb. 10) in het reeds jaren braakliggende speelterrein op de hoek Kerkstraat/Muurhuizen (september/oktober¹⁷⁾), de tweede als aansluitend onderzoek op de plaats van de in november

10. Opgraving Kerkstraat/Muurhuizen: het eerste vlak.

gesloopte panden naast het speelterreintje langs de Kerkstraat (december)¹⁸).

Van dit onderzoek werd vooral iets verwacht omdat hier in 1964 door R.O.B. medewerker H. F. Wijnman, in de tuin achter Kerkstraat 3, een kuil met misbrand (tijdens het bakken vervormd aardewerk) aangetroffen werd, alsmede duidelijk uit een oven afkomstige brokstukken. Het geheel zou uit het midden of derde kwart van de 15de eeuw dateren¹⁹). Van een aardewerkoven is echter geen spoor gevonden, wel vonden we hier en daar wat misbrandfragmentjes die mogelijk 15de eeuws zijn.

Tijdens de eerste campagne is een put getrokken van ca. 20 x 20 m vlak tegen de hoek Kerkstraat/Muurhuizen, het eerste vlak op een niveau van ca. 170 cm + NAP (huidige straatniveau 250 cm + NAP). Gebrek aan geld, tijd en mankracht noodzaakte ons om het terrein verder gedeeltelijk te verdiepen d.m.v. enige sleuven i.p.v. grotere vlakken, afgezien van een vlakje direct langs de Muurhuizen.

Eén sleuf werd loodrecht op de Muurhuizen getrokken richting Joriskerk; deze sleuf werd tijdens de tweede campagne doorgetrokken en loodrecht dáár op zijn weer enige sleuven gemaakt, onder andere in de tuin naast het seminarie.

De voorlopige resultaten van deze opgraving komen enigszins overeen met die van de Markthal: de vroegste sporen in het ongestoorde zand — variërend van ca. 80 cm + NAP (aan de Muurhuizen) tot NAP niveau (richting Joriskerk) — waren weer de verkavelingssloten met aardewerkfragmentjes uit het eind van de 12de en het begin van de 13de eeuw.

Opvallend was een oost-west lopende sloot, ca. 2 m breed, met aan weerszijden beschoeiingspalen, waarin behalve enig 13de eeuws materiaal brokken tufsteen werden gevonden. Deze sloot leek gegraven op een plaats waar al eerder een veel breder stromend water zijn weg had gevonden. De zandige laag vol stroomrillen die deze informatie gaf was echter te gering van dikte (ca. 15-20 cm) om zeker van een natuurlijke waterloop op deze plaats te kunnen spreken, die door bovengenoemde sloot in juiste banen zou zijn geleid.

Wel is hier in elk geval tijdelijk sprake geweest van stromend water en hebben we, op 1 m ten zuiden van de beschoeide sloot, ook in deze 'natuurlijke waterloop' een

constructie aangetroffen van rijen palen en liggend hout, die op een beschoeiing wijzen. Over de beschoeide sloot heen liepen weer enige noord-zuid lopende kleinere slootjes, die gezien het aardewerk uit de 14de eeuw dateren. Boven deze sloten bevond zich op enkele plaatsen weer de homogene donkere humeuze grond, zoals we die in het Markthalgebied zagen, maar over een groot oppervlak was het pakket boven het schone zand minder homogeen: donker humeus zand, vermengd met brokjes oer. In deze laag werd een aantal hoornpitten gevonden; een kuil uit een iets hoger niveau bevatte aardewerkfragmenten uit het einde van de 13de eeuw en botfragmenten, waaronder ook weer hoornpitten. Deze kuil werd aan de rand doorsneden door een tweede, kleinere kuil met aardewerkfragmenten uit de 15de eeuw en een groot aantal skeletfragmenten van vier honden en een kat. Van drie honden kon de schofthoogte berekend worden²⁰): één hond was een vrij fors exemplaar met een schofthoogte van 54 cm, de andere twee maten 33 en 31 cm. Van de vierde hond waren alleen nog schedelfragmenten aanwezig. De vroegste sporen van huizen vonden we langs de Muurhuizen: een leemvloer van ca. 20 cm dik met een haardplaats, van een huis dat zeker uit het begin van de 14de eeuw moet dateren²¹). Een kleine vierkante baksteenfundering, voor een gedeelte onder het huidige straatoppervlak verdwenen, kan wijzen op een ondersteuningsconstructie (een stiep).

Elders op het terrein vonden we op een wat hoger niveau hier en daar lagen geel en wit zand voor ophoging en egalisatie ten behoeve van huizenbouw, met baksteenfunderingen, water- en beerputten, voornamelijk uit de 16de eeuw en later; andere plekken zijn steeds onbebouwde stookplaatsjes, doorsneden door muur- en kelderfragmenten, ongeveer vergelijkbaar met die in de Markthal. Wel wezen de sporen op de bakstenen en de doorgegloeide vloer erop dat deze stookplaatsjes aan hogere temperaturen blootgestaan hebben dan die onder de Markthal.

Twee beerputten leverden materiaal uit de 16de en 17de eeuw: behalve aardewerk (afb. 11) en botmateriaal ook leer, hout (lepels, bordjes, kammetjes), een tinnen lepel en een aantal glasfragmenten waaronder enige complete roemers en bekers. Ook van deze opgraving is het onderzoek naar de organische resten nog niet afgerond.

Kort samenvattend kan gesteld worden dat de twee onderzochte terreinen zeker sinds het begin van de 13de eeuw in gebruik geweest zijn als bouwland, ontwaterd en verkaveld door middel van sloten. Aan de Kerkstraat is mogelijk sprake van een oost-west verlopend (tijdelijk) natuurlijk waterloopje met beschoeiing, waarin in de 13de eeuw een beschoeide sloot gegraven is. Terwijl we in het Markthalgebied tot in de 15de eeuw geen sporen van huisplaatsen vinden, laten afvalkuilen uit eind 13de en uit de 15de eeuw en de huisplaats uit het begin van de 14de eeuw aan de Kerkstraat/Muurhuizen bewoningsactiviteit zien. Opvallend zijn de op beide opgravingsterreinen voorkomende 15de of 16de eeuwse stookplaatsjes waarvan de functie nog niet geheel duidelijk is. Het totale ophogingspakket vanaf de zandige ondergrond varieert van 170 cm aan de Kerkstraat tot ca. 250 cm in het Markthalgebied. De ophoging heeft, behalve met verschillende woonniveaus, alles te maken met wateroverlast en overstromingen, die de Amersfoort regelmatig geteisterd hebben.

Waarnemingen

In het verleden is in Amersfoort al waardevol werk verricht door het doen van waarnemingen tijdens bouw- en rioleringswerkzaamheden²²). Het afgelopen jaar hebben de waarnemingen zich, afgezien van enige restauratie- en nieuwbouwprojecten, vooral gericht op de rioleringswerkzaamheden in het Koestraatgebied en aan de Kamp²³). Hierbij zijn weer aanvullende gegevens verkregen voor de hoogtelijnenkaart van het oude oppervlak, waarmee enkele jaren geleden een begin is gemaakt²⁴). Op een later moment zal op deze waarnemingen terugkomen worden. Wel vermelden we nog even de potbekercherf, afkomstig van de Klokbecercultuur, ca. 1800-1700 v. Chr., vlak boven het ongestoorde zand gevonden in

11. Opgraving Kerkstraat/Muurhuizen. Aardewerk uit een beerkuil, 17de eeuw.

de roolsleuf door de Kreupelstraat op ca. 230 m + NAP. Op het Koestraatterrein werd door J. Hulst (R.O.B.) een stenen bijl gevonden uit de Trechterbekercultuur (ca. 2700-2600 v. Chr.). Het stadskernonderzoek in Amersfoort staat nog aan het begin en het is te vroeg voor opzienbarende conclusies. We hebben het gebied van slechts enkele vragen, die we aan het begin van dit artikel gesteld hebben, betreden. Met name de belangrijke vragen rondom het ontstaan van Amersfoort en de verschillende waterlopen moeten nog onbeantwoord blijven. De komende jaren zullen — met de onontbeerlijke hulp van vrijwilligers en amateurs — zeker wat meer licht brengen in duistere aspecten van Amersfoorts verleden.

Noten

1. Van Es e.a. 1982, 37.
2. Veel dank ben ik verschuldigd aan C. van den Braber, monumentenzorg, die mij met grote volharding wegwijst probeert te maken in de wat ingewikkelde structuur van het gemeentelijk apparaat.
3. De heren J. A. Bongers, H. Halbertsma en W. J. van Hoorn, die zich al eerder in Amersfoorts verleden verdiept hebben, dank ik voor de informatie en adviezen, die ik regelmatig krijg.
4. Vele medewerkers van de R.O.B. en van museum Flehite ben ik trouwens zeer erkentelijk voor de steun in woord en daad, die ik van hen ondervinden mag.
5. Sinds oktober 1984 is Els Stouten, Amersfoort, voor één jaar aan de afdeling archeologie toegevoegd via een W.V.M. (werkverruimende maatregel)-regeling. Zij houdt zich vooral bezig met het tekenen van aardewerk.
6. A. P. de Boer (A.W.N.), Hoevelaken, heeft zich als vrijwilliger op de administratieve verwerking en restauratie van de vondsten geworpen en staat mij tevens op opgravingen steeds terzijde.
7. H. en A. de Jong, Bunschoten, en J. A. Bijl, Soest, allen A.W.N. zijn mij regelmatig behulpzaam tijdens opgravingen.
8. T. van der Wel, Maarn, werkt sinds kort aan tekeningen voor publikatie.
9. F. Braber, Utrecht, onderzoekt de bij de Markthalopgraving genomen pollenmonsters.
10. Mevrouw L. van Hoorn-Koster zal voor zover mogelijk historische gegevens over de opgravingslocaties vergaren.
11. Zie voor de naam Amersfoort Gijsseling 1960. De voorde wordt in de literatuur meestal in de buurt van het Havik gelokaliseerd, omdat men de
12. Bloemendalsestraat als de — aanvankelijk — belangrijkste weg beschouwt. (Halbertsma 1959, 12). Zie voor de jongste theorieën hierover Brongers & Van Tent 1981, 72.
13. Zie voor een overzicht van de historische gegevens en vermeldingen van Amersfoort Hovy 1969.
14. Deze hof werd wel gelokaliseerd ter plaatse van de huidige Papenhofstede. Bij funderingswerkzaamheden van de Gerfkamer bleek het oorspronkelijk zandoppervlak in deze buurt echter zeer diep te liggen, waardoor een bisschoppelijke hof op deze drassige plaats onwaarschijnlijk is (Brongers & Van Tent 1981, 73).
15. Hovy 1969, 23.
16. Halbertsma 1959, 41-68. Hovy 1969, 21, noot 52.
17. Renaud & Van der Mark 1959.
18. Zie bijvoorbeeld voor recent onderzoek Van Hoorn 1978a, 1978b, 1978c, 1984; Van Hoorn, Hovy e.a. 1982; voor resultaten van waarnemingen Brongers & Van Tent 1981.
19. De technische leiding berustte de eerste twee weken bij Glenn Tak, R.O.B., en de overige weken bij Herman ter Schegget, R.O.B. (In april en mei had Robert Vlek, student IPP Amsterdam, de dagelijkse leiding).
20. C. J. M. Kranen, Stiboka Wageningen, was zo vriendelijk de opgraving te bezoeken en de profielen te bekijken.
21. Deze beerput is uitgegraven door H. F. Wijnman, R.O.B., en door J. A. Bijl, A. W. N. De heer Wijnman is helaas in oktober 1984 overleden.
22. O. Goubitz, R.O.B., heeft alle leervondsten geconservéerd en, voor zover mogelijk, gerestaureerd.
23. W. J. van Hoorn maakte mij attent op vergelijkbare stookplaatsjes in Utrecht, Jaarboekje Oud-Utrecht 1979, 1, p.18, maar dan in 19de eeuwse context.
24. A. Bruijn, R.O.B., kreeg onlangs een melding van een dergelijke stookplaats in Bourtange, datering 17de eeuw.
25. De leiding van dit onderzoek berustte bij H. J. Reusink, veldwerkoördinator.
26. Paul Schulten, Delft, had de dagelijkse leiding bij deze campagne.
27. Francien Snieder, IPP Amsterdam, had de dagelijkse leiding.
28. Bruijn 1979, pp. 134 e.v.
29. Harcourt 1974.
30. Met dank aan A. Bruijn, R.O.B.
31. Zie bij Brongers & Van Tent 1981.
32. Met dank aan Hiske Land, Amersfoort, die de waarnemingen in juni, juli en augustus 1984 voor haar rekening heeft willen nemen.
33. Brongers & van Tent 1981.

Foto's:

F. Hoedeman (R.O.B.), afb. 3, 4, 5, 6, 8, 9.
A. P. de Boer, afb. 7, 11.
P. Schulten, afb. 10.

Literatuur

J. A. Brongers en W. J. van Tent 1981
Gedachten over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amersfoort naar aanleiding van archeologisch-geologische waarnemingen in de binnenstad, *Flehite* 13, p.p. 64-77.
A. Bruijn 1979
Pottersvuren langs de Vecht, *Rotterdam Papers* 3 (Rotterdam).
W. A. van Es, J. M. Poldermans, H. Sarfatij en J. Sparreboom (red.) 1982.
Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland (Amersfoort/'s-Gravenhage).
M. Gijsseling 1960
Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226) (Tongeren).
H. Halbertsma 1959
Zeven Eeuwen Amersfoort (Amersfoort).
R. A. Harcourt 1974
The dog in prehistoric and early historic Britain, *Journal of Archaeological Science* 1, pp. 151-175.
W. J. van Hoorn 1978a
Onderzoek De Kroon (Amersfoort).
W. J. van Hoorn 1978b
De Kroon, *Flehite* 10, nr. 3, 47-48.
W. J. van Hoorn 1978c
De oven van een middeleeuwse warme bakker onder een museumvloer, *Flehite* 10, nr. 3, pp. 50-51.
W. J. van Hoorn, J. Hovy e.a. (red.), 1982
Observantenklooster Amersfoort (Amersfoort).
Zie ook het speciaal daaraan gewijde nummer *Flehite*, 14 (1982), nr. 2.
J. Hovy 1969
De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259, *Spiegel der Historie* 4, pp. 1-48.
J. G. N. Renaud en G. van der Mark 1959
Middeleeuws Amersfoort, enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen, *Berichten Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 66 serie XII, k. 194-226.

Over onze auteurs

C. van den Braber, hoofd afdeling monumentenzorg gemeente Amersfoort.

G. van Haaff, technicus R.O.B. Amersfoort.

Monique Krauwer, stadsarcheoloog gemeente Amersfoort.

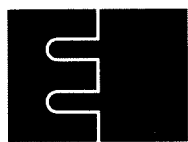
W. J. van Tent, provinciaal archeoloog voor de provincie Utrecht.

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42 jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

de algemene boekhandel

leusderweg 184-186

amersfoort

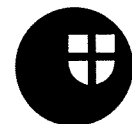
STICHTING GEMEENTELIJKE KREDIETBANK AMERSFOORT

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
.... vandaar naar de G.K.A.

Vraag vrijblijvend inlichtingen!

GEMEENTE
AMERSFOORT

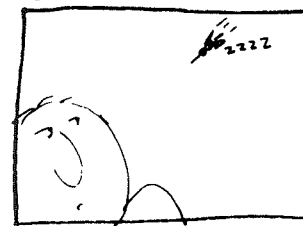
Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-16527

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

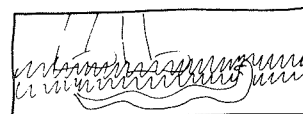
De AGO verzekert tegen:

Aalmoezen
aanstekelijke griep-
patiënten

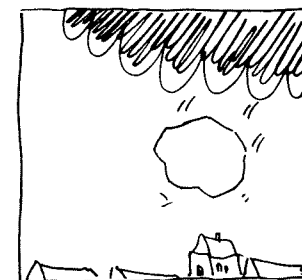
**aanvallende malaria-
muskieten**

aanvallende reebokken
aanvaringen
aanzwellende storm
aardigheidjes van
practical jokers
abusievelijk links
afslaande legertrucs
abuizen
achteromkijkende stuurlui
achteruitrijdende
tractoren

addertjes (onder 't gras)
afbrekende bruggehoofden
afdankertjes
afdrijvende waarde-
papieren
aftandse asfaltweggetjes
alligators
almaar moeten vragen
andere auto's
andere schepen
andermans onkunde
armoe op de oude dag
averij

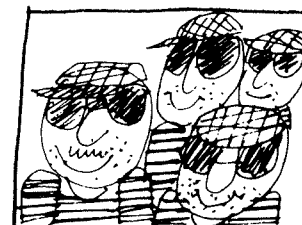
Bacillen en bacteriën
bakfietsen met
ondeugdelijke remmen
bedorven viskoekjes
beginnelingen op de weg
Bello de hond van de
buren
beren
besmette appeltjes
beten van de brilslang
betuttelen
bijtende bouwiers
bijziende discusswerpers
blunderen
Boris Boef
boterzachte bermen
brand

**buitengewoon grote
hagelstenen**

Cacteeën op stoelzittingen
catastrofaal manoeuvreren
met glaswerk
chauvinistische supporters
chirurgische ingrepen
colonnes rode mieren
cypere katten op
vierbaanswegen

**Dankbare sint-bernards-
honden**
debuterende behangers
demarrerende fietsen-
dieven
derderangs klusjesmensen
desastreus optredende
zeeëgels

De Zware Jongens
dichtklappende deuren
diepe ravijnen
diepe armoede
dinges
doelbewuste everzwijnen
domme dingen
doorgaand verkeer
door rood licht lopen
van je hond
driedubbel overgehaalde
kwajongensstreken

(Voor de volledige lijst
verwijzen wij u naar uw
assurantie-adviseur.)

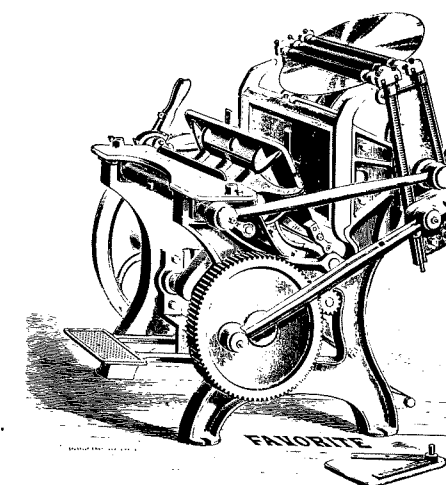
ago
verzekeringen

De AGO verzekert alles (en nog wat .

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk ...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.
Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit ...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-16349

Cadeau's uit Flehite

Boeken

Het Observantenklooster	fl 27,50
Amersfoort (fotoboek)	fl 24,90
Amersfoort is niet van gisteren	fl 17,50

Prenten

Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender met Amersfoortse gezichten	fl 30,-
---	---------

Diversen

St.Jorislepel	fl 15,-
Stadszegel	fl 6,-
Pelgrimsteken	fl 4,-